

Kamran İmanov

Don bəzəyər də, ifşa edər də
(*Servantes*)

**Qədim mətnlər və klassik mənbələr
erməniçilik saxtakarlıqlarını və
uydurmalarını ifşa edir**

və ya

**işğaldan azad edilmiş ərazilərdə
mədəni sərvətlərin sahibləri
haqqında**

Bakı – 2021

Kamran İmanov,

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin
İdarə Heyətinin sədri.

**Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik
saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya işğaldan
azad edilmiş ərazilərdə mədəni sərvətlərin sahibləri
haqqında. Bakı, 2021**

Bu kitab Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Kamran İmanovun 26 aprel 2021-ci il tarixində 23 aprel - “Ümumdünya Kitab və Müəlliflik Hüququ Günü” və 26 aprel - “Beynəlxalq Əqli Mülkiyyət Günü” münasibətilə Əqli Mülkiyyət Agentliyinin və Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin birgə təşkilatçılığı və UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Komissiyasının dəstəyi ilə keçirilən **“Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni sərvətlərin sahibləri haqqında”** mövzusunda vebinarda etdiyi giriş sözü və eyniadlı məruzəsi əsasında hazırlanmışdır.

© Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi,
2021

Mündəricat

Giriş sözü	5
Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni sərvətlərin sahibləri haqqında	16
Əlavə	63

Giriş sözü

Azərbaycan xalqı tarixi dövrünü – erməni miflərinin dağıldığı, həqiqət və ədalət zəfər çaldığı dövrünü yaşayır. Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi altında Azərbaycan ordusu Ermənistan qoşunları tərəfindən işğal edilmiş və faktiki olaraq Azərbaycan dövlətinin nəzarətindən kənar olan Qarabağ torpaqlarını azad etdi. İşğalçılar müasir silahın gücü, Azərbaycan əsgər və zabitlərinin qəhrəmanlığı və cəsəreti, vətənpərvərliyi və motivasiyası qarşısında geri çəkildilər. Canlı qüvvəsinin və texnikasının tamamilə məhv olma təhlükəsi qarşısında qalan işğalçılar təslim olmağa və bu barədə kapitulyasiya bəyanatı imzalamağa məcbur oldular ki, bu sənədə əsasən, hərbi yolla götürülməyən digər bölgələr də Azərbaycana qaytarıldı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin xalqa müraciətində dediyi kimi, “biz hal-hazırda xüsusi şanlı tariximizi yaşayırıq... biz tarixi ədaləti bərpa edirik...”. Monoetnik dövlət quran işğalçı Ermənistan dövlətinin əsgərləri torpaqlarımızdan qovulub və bununla **çoxsaylı köhnə və yeni hay-erməni mifləri dağılır, hətta yaradılan monoetnik dövlət quruculuğu da yardımçı olmur.**

Ermənilərin məkrli planlarının mahiyyəti onda idi ki, monoetnik mühitdə, yalnız hay-erməni əhli məkanında uydurma faktlara əsaslanaraq və digər xalqların siyasi tarixini və tarixi coğrafiyasını təhrif etməklə, hay-erməni millətinin sözdə rolunu şişirdərək, hay-erməni “müstəsnalığını”, hayların “xüsusi missiyasını”, “ilk bəşəriyyət ocağını”, “böyük Ermənistanı” və s. mifologemləri əhali arasında yaymaq daha asan və əlverişli idi. Bu sırada xüsusi yerə malik olan “Dağlıq Qarabağın təhrif edilmiş tarixini” və

son 30 ilə yaxın müddətdə beyinlərə yeridilən “yenilməz erməni ordusu” mifini xüsusi qeyd etməliyik.

Gözümüz önündə rəşadətli ordumuz 44 gündə erməni ordusunun yenilməzliyi haqqında mifi şam kimi əritdi. Bu mifin arxasında duran işğal edilmiş torpaqlarımızın müdafiəsində hay-ermənilərin “inanılmaz”, hətta “ekzistensial” motivasiyası və döyüş qabiliyyəti, üstəlik erməni müdafiəsinin dağlardakı büsbütün mina sahələri və möhkəm beton istehkamları kimi dəllələri puç edildi. Belə də olmalıdır, çünki bizim işimiz haqq işidir, tarixi ədalətin bərpasıdır. Erməni düşüncəsindəki mümkünsüz olanı Azərbaycan dövləti bacardı və bununla dünya tarixi dərsliklərinə bir səhifə kimi düşəcək parlaq nümunə yaratdı.

Hörmətli dostlar!

Həqiqətən, yaşadığımız tarixi dövr – miflərin dağıldığı, həqiqətin və ədalətin zəfər çaldığı dövrdür!

Qeyd edilməlidir ki, məkrli planlara görə, erməni dövlətində yeganə millət olaraq qalan və yaşayan etnosun şüuru millətçilik dumanına bürünərək, daha uğurla kök atmalı və bəhrələr gətirməli idi. Çünki saxta mifologemlərlə razılaşmayanların etiraz səsi çıxmır, digər etnosların etiraz edə biləcək fikirləri səslənmir, heç bir etiraz dalğası formalaşmır. Nəticədə siyasi mifologiyaya zəfər çalır, hay-erməni dünya etnik mənzərəsini müəyyən edir, erməni etnosunun zahiri reallıqları dərk etməsini və davranış mexanizmlərini formalaşdırır. Süni surətdə “müstəsnalıq” və “əzabkeşlik” haqqında miflər, digər xalqlara münasibətdə ambisiyalar və iddialar xalqın şüuruna yeridilərək, təbii adilik alternativinin qarşısına sipər çəkir, “xüsusi missiya” mifi isə beynəlxalq hüququ, yəni müasir dünya quruculuğunun təməl daşı olduğunu rədd edir. Bu növ mifologemləri dəstəkləyən, onlara yol açan hakimiyyət və ziyalı elita nəticədə özü də həmin uydurmaların qurbanına və dustağına çevrilir. Məsələ də bundadır ki, şüurlu şəkil-

də işlənən ideologiya şüursuz yaranan və əhalidə kök salan dünya mənzərəsini əvəzləməkdə çətinlik çəkir. Nəticədə hamı siyasi folklorun qəfəsinə düşür.

Lakin siyasi folklor, uydurulmuş dünya mənzərəsi yalnız daxili istehlaka yönələrək işləsə də, kağızdakı uydurma nəzəri tezislərə, həqiqətdən uzaq, feyk növlü saxtalaşdırmalara, çoxlu sayda yalançı kitab və çıxışlara əsaslanaraq qurulsada, həqiqi həyatla qarşılaşdığı halda acı nəticələrə gətirib çıxarır. **Miflər dağılır, reallıq üzə çıxır.**

Bugünkü möhtəşəm tarixi zəfərimizin nəticəsi uydurmaların dağıdılmasıdır. Bunun bariz nümunəsi Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan əsgərləri və zabitləri tərəfindən “yenilməz erməni ordusu” mifinin puç edilməsidir. Bu miflə yanaşı, “erməni motivasiyası”, yəni torpaqların qorunmasında müstəsna cəsarət göstərilməsi mifi də dağıldı. Və nəhayət, “əzabkeşliyə hazır olan, özünü fəda və qurban edən xalqın” mifi də puç oldu, çünki 10 mindən artıq fərarisi olan millət işğal olunmuş torpaqları qorumağa qadir deyildi.

Bu miflərin dağılması və dediklərimizin təsdiqi yalnız yenilməz sərkərdə, Ali Baş Komandan kimi deyil, ümumiyyətlə Azərbaycanın lideri cənab İlham Əliyevin məğlub olan ölkənin liderləri ilə müqayisədə intellektual üstünlüyü, cəsur və qətiyyətliliyi, xalqın əsl rəhbəri olmasındadır.

Təsadüfi deyil ki, görkəmli filosof-maarifçi J.J.Russonun dediyi kimi, “bacarıqsız əllərdə olan hakimiyyətdən təhlükəli şey yoxdur”. Çünki belə hakimiyyət təcəssüm etdiyi ideyaya yox, yalnız öz maraqlarına qulluq etməklə, faydasız və dayanıqsız olur. Çünki həyat göstərdiyi kimi, bu növ rəhbərlərin səhvlərinin acı nəticələrini millət çəkir və millət ödəməli olur. Tarix və gerçəklik göstərdiyi kimi, rəhbərin xüsusi məsuliyyət daşıyıcısı olması dövlətin tale-

yinin onun çiyində olmasından irəli gəlir. Çünki dövlət başçısı ölkəni irəli aparmaq üçün hər zaman düzgün qərar qəbul etməklə, ölkəni idarə etməlidir və bu qabiliyyət isə seçmək qabiliyyətidir, gələcəyi görmək qabiliyyətidir. Bu qabiliyyət siyasət və hüququn kəşiməsindən irəli gəlir. Dövlət başçımız bizə qalib xalq düşüncələrini bəxş etdi, baş ucalığı gətirdi və xoşbəxt etdi.

Bunları paşinyanlar unutmamalıdırlar.

Nəhayət, qazanılmış zəfər Azərbaycan millətinin son hərbi hadisələrdə erməni milləti ilə toqquşmalarda bütövlüyünün, püxtələşməsinin, vətənpərvərliyinin və ruhən gücünün nümayişidir. Ölkəmizdə mövcud olan tolerant, multikultural mühitin Ermənistandakı millətçi əhval-ruhiyyə ilə müqayisədə hədsiz üstünlüyünün nümayişidir.

Bu gün bölgədə yeni ictimai-siyasi vəziyyət yaranmış və Azərbaycan öz qüvvəsini barbar-işğalçıların bizə viran qoyub getdiyi əraziləri bərpa etməyə yönləndirmişdir. **Biz faktiki olaraq bu ərazilərdə Azərbaycan xalqının məhv edilmiş maddi mədəniyyət irsi, dağıdılmış, yaxud tamamilə yer üzündən silinmiş müsəlman və türk mədəniyyətinin abidələri ilə qarşılaşırıq.** Azad edilmiş torpaqlarda sakinləri azərbaycanlıların əcdadlarından biri olan və torpaqlarının hüquqi varisinin Azərbaycan dövləti olduğu Qafqaz Albaniyası irsinə aid edilən çoxlu abidə və xristian mədəniyyəti nümunələri - kilsələr, monastirlər və s. vardır.

Azərbaycan dövləti bütün zamanlarda öz müsəlman mədəniyyətinə və islama qədər olan, o cümlədən xristian keçmişinə aid mədəni irsinə Azərbaycan xalqının irsi kimi diqqət və hörmətlə yanaşmış, onu qorumuşdur. Və bu baxımdan torpaqlarımızdakı xristian abidələrinin guya dağıdılması barədə bəzi dairələrin riyakarcasına fəryad qoparmaları təəccüb doğurmaya bilməz. Üstəlik, hələ Sovet dövründən bəri, xüsusən də işğal dövründə xristian keç-

mişin əksər nümunələrinə erməniləşdirmə məqsədi ilə erməni saxtakarları tərəfindən yenidən “əl gəzdirilmiş” və onlar manipulyasiyaya məruz qalmışdır.

Alban xristian abidələrinə gəldikdə isə tarixi həqiqət azərbaycanlıların keçmiş abidələrini qorumaq istəməməsində deyil, əksinə bu abidələrin ermənilər tərəfindən planlı şəkildə təhrif olunmasında, üzərindəki köhnə yazıların məhv edilməsi və abidələrin erməni mənsubiyyətinin "sübutlarına" çevrilməli olan yeni yazıların həkk edilməsindədir.

Mövcud şəraitdə həm vizual, həm də maddi baxımdan abidələrin vəziyyətinin monitorinqinin, yəni özünəməxsus təftişinin keçirilməsi, eləcə də qədim mətnlər və klassik mənbələr əsasında tarixi sübutların tədqiq edilməsi son dərəcə aktualdır və bu gün həmin məsələlər bizim diqqət mərkəzimizdə olacaq.

Hörmətli yığıncaq iştirakçıları!

Öncə işğaldan azad olunmuş torpaqlarımız haqqında.

Erməni alimləri və siyasətçiləri həmişəki kimi alban ərazilərini özününküləşdirirlər, saxta erməniçilik “mənbələri” əsasında dünyaya yalan yayırlar.

Bunların iddialarına erməni müəllifi F.Екозыantsın yazdıqları ilə cavab vermək yerinə düşərdi (Ф.П.Экозьянц. «Израэль Ори. Ларец Пандоры». Книга 1). Kitabda, müəllifin qeyd etdiyi kimi, “bir mistifikasiya tarixi haqqında” söhbət gedir və bu cəfəngiyat avantürist İ.Ori başda olmaqla, erməni tədqiqatçıları tərəfindən Səfəvi və ondan sonrakı dövlətlərin müstəmləkəçilik və hökmranlığına qarşı aparılan milli azadlıq hərəkatı kimi təqdim edilir. Mistifikasiyanın mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, burada söhbət erməni xalqının azadlıq hərəkatından deyil, Qarabağ mülklərini öz planlarına cəlb etməkdən (İ.Ori mülk oğludur) gedir, eyni zamanda azadlıq hərəkatından söh-

bət gedə bilməz, çünki “milli qəhrəmana” çevrilən İ.Ori öz məqsədləri naminə çalışan bir şəxsdir.

Həmin uydurmanın, Ekozyantsın yazdığı kimi, digər saxtakarlıqlar sırasında öz yeri vardır. Erməni müəllifindən sitat gətirirəm: “XVIII əsrin əvvəlinə qədər erməni xalqının yazılı tarixi heç bir zənginliyə malik deyildi və Armeniya və ermənilər haqqında nadir qeydlərdən ibarət idi. Və bu, əsasən Armeniya və onların sakinlərindən uzaq olan Avropa müəlliflərinin yazdıqları idi. Lakin XVIII əsr birdən-birə tarixi “kəşflər” partlayışına çevrildi və “xəyali dünyadan” öncə heç kimə məlum olmayan çoxlu erməni çarlıqları canlandırıldı və bunlar, üzündən köçürənlər ordusunun fəaliyyətinin nəticəsinə çevrilərək, hətta onların qələmləri Nuh gəmisinin ətrafına, bəşər sivilizasiyasının mifik beşiyinə çatdırıldı”.

Ekozyants xüsusi qeyd edirdi ki, “bütün bu “mənbələr”in əmələ gəlməsi, daha doğrusu, ecazkar vasitə ilə “aşkarlanması” XVIII əsrdən XX əsrə qədərki dövrdə peyda olur, halbuki XVIII əsrdə bunlar haqqında heç kəsin məlumat və biliyi olmamışdır...”.

Bəs erməni tarixini ilkin “zənginləşdirənlər” kimlərdir və hansı zamandan başlayaraq, çoxlu mifologemlərlə dolmuş erməni tarixinin saxtakarlıq epoxası start götürüb?

Ekozyantsın cavabı bəllidir: “İsrael Orinin 1711-ci ildə ölümündən sonrakı növbəti 1712-ci ildə Venesiya yaxınlığında, Müqəddəs Lazar adasında mxtaristlər ordeni fəaliyyətinə başlamış və 100 il keçməmiş yalnız onların “çalışmaları” nəticəsində Armeniyanın və erməni xalqının tarixi on minlərlə “qədim” əlyazmalarla “varlandı”, “təkmilləşdi” və “əlmə çevrilməyə” hazır olduğunu nümayiş etdirdi”. Deməli, ilkin addımda 12 qaçqın rahibdən ibarət olan bu toplum qısa müddətdə mətbəə və kitabxana ilə zənginləşərək, tam hüquqlu monastır kompleksinə çevrildi.

Özləri ilə gətirdikləri ilkin bir neçə kitab və əlyazmalar əsasında bir neçə rahib 1857-ci ildə artıq minlərlə “qədim əlyazmalara” çevrilən, Ekozyantsın istehza ilə qeyd etdiyi kimi, “biliklərdə ecazkar yolla bütün antik və orta əsr alimlərinə üstələdi”.

Saxta əlyazmalarda mövcud olan uydurma və saxtalaşmalar erməniçilik və onların havadarları tərəfindən istifadə edilməyə başladı və ilkin yalan yayanlar sırasında tanınmış erməni publisisti və tərcüməçisi Q.Ezov idi, “hansı ki, Avropa və Rusiya arxivlərindən əksəriyyəti ondan əvvəl heç kim tərəfindən dərc edilməmiş, naməlum bir sıra “yeni” sənəd əldə edərək, özünün “Сношения Петра Великого с армянским народом” (Спб., 1898-ci il) kitabında avantürist İ.Orini müsəlmanlara qarşı çıxan erməni xalqının cəsur milli qəhrəmanına çevirmiş oldu”.

Beləliklə, saxtakarlıqla dolu olan “erməni xalqının tarixi” ilkin, özü də ciddi redaktə və təftiş olunan bir neçə orijinal mətnlər istisna olmaqla, dünyaya məlum olmayan minlərlə saxta “tarixi əsərlər”ə çevrilərək, yayılmağa başladı. Onu da xüsusi qeyd etməliyik ki, bu saxta əsərlərin orijinalları erməni dilində yox idi və ola da bilməzdi.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Bu yerdə biz Ekozyantsın maraqlı doğuran və həqiqətlə uyğunlaşan fikirlərini qoyub, digər erməni mənşəli alimin yaradıcılığına istinad edəcəyik. Söhbət ən tanınmış Amerika ermənişünası, Miçiqan və Çikaqo universitetlərinin professoru Ronald Qriqor Syunidən gedir (Ronald Qriqor Suny, “Looking Toward Ararat. Armenia in Modern History”, Indian University Press, 1993). “Ararata baxış. Armeniya yeni tarixdə” adlanan əsərində mxitaristlərdən söhbət açaraq, alim klerikal elitanın erməni tarixinin formalaşdırılmasında xüsusi rolunu qeyd edir. O göstərib ki, (sitat) “mxitarist rahiblərin fəaliyyəti əslində erməni millətçiliyinin bünövrəsinin, əsasının yaranmasına səbəb ol-

muşdur...” və “sonrakı milli ənənənin inkişafında kilsəyə xidmət edənlərin yazılarına yeni aspektlər cəlb edilmişdi və yazarlar mətnlərdə olan mövzulara dönə-dönə qayıdaraq, bunların ətrafında əsərlər yaratmışdılar”.

Söhbət hansı mövzulardan gedir?

Bu suala cavabı Syuni digər tanınmış Amerika alimi Robert Tompsona istinad edərək, belə formalaşdırır: “...Armeniya kiçik ölkə olsa da çox qədimdir və burada çoxlu tarixi işlər görülüb (M.Xorenli), bu xalqa xristianlıq digərlərindən öncə qəbul etdirilib və bu da tanrı hökmüdür (Aqafangel), bu xalq dininə, soy ənənələrinə sadıqdır və əzabkeşliyə özünü qurban verməyə hazırdır (Elişe)”. Bu üç millətçi fikir qeyd etdiyimiz erməni uydurma tezislərindəndir.

Söylədiklərimin sonunda erməni tarixşünaslarının qərb tarixçilərinin ünvanına Ermənistan tarixinin saxtalaşdırılması ilə bağlı ittihamlarında və aldıkları cavablarda dayanmaq istəyirəm.

Erməni tarixşünası Armen Ayvazyan öz “Освещение истории Армении в Американской историографии (Критический обзор)” adlı əsərində bir sıra tanınmış qərb armenistlərini və qafqazşünasları, o cümlədən milliyətçə erməni olanları, professorlar Ronald Qriqor Syuni, Robert Tompson, Ceyms Rassel, Riçard Ovanisyan və digərlərini Ermənistan tarixini düşünölmüş saxtakarlıqda ittiham edir. Əsas arqumenti isə “Erməni yaylasının erməni xalqının formalaşma mənbəyinin olmaması barədə müasir tarixi, elm tərəfindən əsaslandırılmış müddəanı şübhə altına almaq və əvəzində elm tərəfindən rədd edilmiş ermənilərin gəlmələr olması versiyasının təkidlə reanimasiyasıdır”. Özü də Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin təqdimatları əsasında. Qeyd olunur ki, “erməni mədəniyyəti həmin qərb alimlərinin əsərlərində yalnız İran, Bizans, Assiriya, ərəb və digər mədəniyyətlərdən götürmə-

lər ardıcılığı şəklində göstərilir. Tarixi Armeniya qeyri-mərkəzləşmiş, zəif ölkə qismində təqdim edilir, İran və Roma imperiyalarının əlindəki oyuncağa çevrilir". Bununla da 5 min illik erməni tarixi alçaldılır, "halbuki, Hayasa, Urartu və Ervanduni çarlıqları zamanında erməni ordusunun sayı bir neçə on minlərlə olmuş, Artaşesid, Arşakuni və Baqratuni (söhbət Pers mənşəli şəxslərdən gedir) dövrlərində isə 100 mindən 200 minə qədər döyüşçü sayı ilə ölçülmüşdür".

Bu müəlliflərin mövqeyi akademiklər Qraçik Simonyan, Manvel Zulalyan və digərləri tərəfindən dəstəklənmişdir. Buna cavab olaraq, 4-6 oktyabr 2003-cü ildə "Erməni tədqiqatlarının yenidən dərk edilməsi: keçmiş, bu gün və gələcək" adlı Harvard, Kembriç, Massaçusets universitetlərindəki konfransında bir sıra əksəriyyəti milliyətçə qərbdən olan alimlər hay-erməni şovinist və millətçi elminə tutarlı cavablar söyləmişlər. Belə ki, professorlar Bardakçıyan, Rassel, Robert Xyuseni qeyd etmişlər ki, Ermənistan Respublikasının ermənişünaslığında "ksenofobiya, ultramillətçiliklə səciyyələnən "elm" hakim meylə çevrilərək, özünü məhv etməyə yönəldib".

Professor Corc Burntyan isə qeyd etmişdi ki, "qərb alimlərinə qarşı ittihamların kökündə "erməni-amerika" alimləri Qarabağa, Kilikiyaya, Naxçıvana, Gəncəyə və Türkiyə Armeniyasına olan erməni iddialarına xələl gətirməklə, mədəni cəhətdən incə olan günləri sual altına qoymuş, o cümlədən Armeniya tərəfindən xristianlığı qəbul etmə tarixini". **Robert Qriqor Syuninin fikrinə görə, "Erməni alimləri millətçilik təfəkkürü bataqlığındadırlar".**

Bunların səbəblərini görkəmli alimin qeyd etdiyi və gördüyü kimi, "ermənilərin qabarıq şəkildə mövcud olan millətçilik köklərinin olmaması və tarixi biliklərin uydurmaqla əvəz edilməsindən irəli gəlir". "...**Bu xalq öz tarixi**

keçmiş və irsi ilə adətən qürur duyduğu halda heç bir təsəvvürə malik deyildir”.

Deyilənlərə nə işə əlavə etmək çətindir və bəlkə də ehtiyac duyulmur. Lakin bir fikri çatdırmaq istəyirik, hansı ki, “Regnum” İA-nin məlumatında vaxtı ilə dərc edilmişdir və həmin informasiya mənbəyində: “istorioqrafiyadakı [erməni] elmi fikir intellektual təcavüzə məruz qalır və ABŞ dövlət departamenti tərəfindən maliyyələşdirilərək, öz əksini erməni tarixinin qədim vaxtlardan başlayaraq, təhrif edilməsinə gətirib çıxarır”. Bu məlumat qısaca olaraq, bir sıra erməni tarixşünaslarının Yerevanda keçirilən ermənişünasların beynəlxalq konqresində birgə elan edilmiş bəyanatından irəli gəlir.

Deməli, obyektiv mövqedə duran tanınmış qərb alimlərinin yanaşması, o cümlədən erməni mənşəli olanlar, millətçilik bataqlığında olan milli ermənişünaslıq elminə təsir göstərməyə qadir olmamışdır. Odur ki, həmin millətçilik bataqlığından bəhrələnən Paşinyanın təqdim etdiyi “Ermənistanın yeni Milli Təhlükəsizlik Strategiyası” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyevin tərəfindən tamamilə doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, “sanki saxta tarix dərsliyidir” və bu növbəti uydurmalarla dolu sənəd erməni millətçiliyinin dəyirmanına su tökür, geniş ictimaiyyətə çatdırılır.

Bu yerdə mən öz giriş, salamlama sözümlü dayandıram.

Bəllidir ki, erməni alimlərinin əsas hissəsi və siyasətçiləri həmişəki kimi alban ərazisini, tarixi torpaqları özünüküləşdirir, saxta erməniçilik “mənbələri” əsasında dünyaya yalan yayırlar. Gördüyünüz kimi, nə ağılı başında olan öz alimlərinin, nə də tanınmış xarici alimlərin, o cümlədən erməni mənşəli olanların səsini eşitmirlər.

Məruzəmizdə erməni saxtakarlığını ifşa edən yeni dəlillər gətirəcəyik, o cümlədən anası alban olan tanınmış

rus alimi və ilahiyyatçı Pavel Florenskinin, məşhur Bizans imperatoru Konstantin Porfirogenetin və digərlərinin fikirləri açıqlanacaq.

Vebinara uğurlar arzulayıram və diqqətinizə görə təşəkkürümü bildirirəm.

**Qədim mətnlər və klassik mənbələr
erməniçilik saxtakarlıqlarını və
uydurmalarını ifşa edir
və ya
işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni
sərvətlərin sahibləri haqqında**

I.

Tarixi Albaniya, bugünkü Azərbaycan torpaqlarında mövcud olan mədəni irsdən söhbət getdiyi halda, bu ərazidə yaşayanların – albanların kimliyi məsələsi ön plana çıxır. Bu tədqiqatda bütün istinadlar qədim mətnlər və klassik mənbələr əsasında aparılır.

Tədqiqatımıza həmyerlimiz, Azərbaycanın Yevlax şəhərinin sakini, anası Olqa (Solomiya) Səparova tərəfindən alban olan Pavel Florenskinin öz mənşəyi ilə bağlı çox dəyərli fikirləri ilə başlayırıq. Pavel Florenski, öz nəsil şəcərəsini tədqiq etmiş görkəmli ilahiyyatçı, keşiş və riyaziyyatçı idi və onun tədqiqatının nəticələri öz əksini “Mənim uşaqlarıma. Keçmiş günlərin xatirələri”ndə tapmışdır (M., "Moskva fəhləsi", 1992-ci il) [«Детям моим. Воспоминания прошлых дней». М., «Моск. раб.», 1992 г.].

Florenskidən gətirdiyimiz sətirlər 1916-1925-ci illərə aiddir. Arayış üçün qeyd edək ki, P.Florenskinin atası Zaqafqaziya dəmir yolunun mühəndis-inşaatçısı olan Aleksandr Florenski pravoslav rus olmuşdur. Anası 1859-cu il təvəllüdü O.Səparova tanınmış Qarabağ mülüklərinin nəslindən idi (Alban kilsəsinin **hiyləgərliklə mənimsənilməsi** və onun erməni kilsəsinə birləşdirilməsindən sonrakı dövr).

P.Florenski yazır: "Saparovlar Armeniyanın müxtəlif və etnik cəhətdən pis qarışan sakinlərinə aid olan bir neçə tayfası sırasında olmuşlar, ermənilərin özləri bu tayfa budağını "albana" adlandırmışlar. **Bu, Aralıq dənizi irqi adlandırılan Aralıq dənizi hövzəsinin ən qədim sakinlərinin bir qoludur. Etnik bir altlıq olaraq bu irqin tarixi Homer Yunanıstanına qədər uzanır. Onun qalıqları daha təmiz şəkildə Midiya və Friqiyalılardan ən qədim tayfalarını vermişlər. Şimal-şərqi dərinaliklərinə qədər gedib çıxmış bu nəsil ətrafdakı Ararat əhalisi ilə qismən qarışdılar və bir hissəsi isə burada etnik qrup olaraq sağ qaldılar**".

Başqa bir yerdə o, fikrini birbaşa bildirir: **"Anam tərəfdən mənə xetlərin qanı axır"**. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəticə M.Kalankatukskinin albanların mənşəyi ("Albanların tarixi") barədə fikirləri və xetlərin / xatların Kipr və Qafqaza miqrasiyası haqqında məşhur tarixi dəlillərlə tamamilə uyğun gəlir.

Alban salnaməçisi M.Kalankatukski qeyd etmişdir: "Onlardan, kittiylərdən – Yafətin oğullarından ayrılaraq kiplilər bütperəst adalara getdilər, şimal ölkələrində yaşayanlar isə kittiylərin həmtayfalarındandır, bunlardan Aluanlar törəmişlər" (M.Kalankatukski, I kitab, 2-ci fəsil) [Kittim (Xirokitiya) Kiprin qədim adıdır və onun qədim tarixinə görə eramızdan əvvəl IV minillikdə Xatilər tərəfindən istila edilmişdir].

P.Florenski daha sonrakı qeydlərində başlıca nəticəsini çıxarır: **"Qarabağ erməniləri əslində ermənilər deyil, xüsusi bir tayfadır... Qədim dövrlərdə onları alban adlandırdılar, ermənilər isə onlara axavan deyirdilər"** (kursiv bizimdir). **"Onlar əvvəlcə Göyçə gölü yaxınlığında yaşayırdılar. Cənubdan sıxışdırılaraq, əfsanəvi əcdadları Bəylərin soyadını daşıyan knyazları ilə birlikdə Qarabağa köçdülər"**.

Qeyd edək ki, Saparovlar ailəsi də Gürcüstanda məskunlaşan Bəylərovlardan törəmişlər. **Florenski öz "Xatirələr"ində bunu vurğulayaraq yazır ki, Bəylər – Bəylərovların törəmələrindən müasir Gürcüstanda məskunlaşan və Qarabağa qayıtmayan bir neçə nəsil, o cümlədən Saparovlar nəslə çıxmışdır ki, onlar "son dərəcə mədəni və çox zəngin olmuşlar".**

Daha sonra, hələ 1915-ci ildə yazmağa başladığı "Anam haqqında qeydlər"də göstərir: "Məlik-Bəylərovların əsas şəcərəsi IX əsr Talış İncilinin ilk vərəqlərində qeyd edilmişdir. İncil Məlik-Bəylərovların nəsil kilsəsində, onların malikanəsinin xarabalıqlarının hələ də qaldığı Xorek dağında saxlanılırdı...", "...onlar kəndlilər tərəfindən oğurlanmışdı", "erməni katolikosunun sərt əmrləri və hətta kilsədən qovulma təhlükəsi bunları [kəndli] kilsəyə qaytarmağa məcbur edəcək qədər güclü deyildi...". Məlik-Bəylərovların tarixinə dair daha bir qeyd Bolnisi kəndinin kilsəsində qorunan Bolnisi İncilində vardır".

Və nəhayət, "P.Q.Saparovun tərcümeyi-halına dair qeydlər"də (təxminən 1923-cü il): "Ailənin tarixi yerli bölgənin müqəddəs Şulaver əlyazması İncilində qeyd edilmişdir. Bu İncil Pavel Gerasimoviç Saparov tərəfindən yenidən bağlanmışdır..." [Florenskinin babası, anasının atası].

P.Florenskinin yuxarıda göstərilən sitatları eyni alban mülklərindən törəyən zadəgan alban ailəsi Saparovların yaşayış coğrafiyasını anlamaq baxımından çox vacibdir.

Birincisi, Göyçə gölü bölgəsindən köçürüldükdən sonra P.Florenskinin əcdadlarının Qarabağda yaşadığını görürük. Qarabağ isə mənbələrdən məlum olduğu kimi, Qafqaz Albaniyasının ərazisidir. IX əsrdə yazılmış nəsil şəcərəsi Talış İncilində hazırlanmışdır. Bəlli olduğu kimi, Talış Azərbaycanın Tərtər rayonunun yaşayış (kənd)

məntəqəsidir (1921-1991-ci illərdə Mardakert rayonu). Bəylərov mülklərinin iqamətgahı 1716-1750-ci illərdə məhz burada yerləşmişdir və P.Florenskinin anası tərəfindən nəslə də onlardan törəmişdir. Qeyd edək ki, əvvəllər erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş həmin kənd 3 oktyabr 2020-ci ildə Azərbaycanın nəzarəti altına qaytarılmışdır.

XVI əsrdə P.Florenskinin əcdadları öz kəndliləri ilə birlikdə Gürcüstanın Kvemo-Kartli bölgəsindəki Marneuli ilə həmsərhəd olan (bütövlükdə Borçalı adlanan) Tiflis quberniyasının hazırda azərbaycanlıların yaşadığı Bolnisi yaşayış məskəninə köçdülər. P.Florenski həmçinin Şulaverdəki nəsil tarixinin yazıldığı İncili də qeyd edir. Şulaver tarixi addır və Gürcüstanın Kvemo-Kartli bölgəsinin (Borçalı) Marneuli rayonunda yerləşir.

Göstərilənlərdən belə nəticə çıxır ki, **P.Florenskinin “Xatirələr”ində qeyd olunan coğrafi ərazi Qarabağ və Borçalını (indi Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sərhədindədir) əhatə edir. Qafqaz Albaniyasının məhz bu əraziləri aşağıda bizim diqqət mərkəzimizin predmeti olacaq.**

II

Tədqiqatı davam etdirmək və bizi maraqlandıran bölgədə keçmişdə yaşayanlar haqqında bilgileri açıqlamaq məqsədi ilə anası alban olan P.Florenskidən keçirik Bizans imperatoru Konstantin Porfirogenetin (Πορφυρογενής, Багрянородный) yazdığı əsərlərə. Mənbənin seçilməsi təsadüfi deyil – yazının orijinalı qədim yunan dilində tərtib olunmuşdur və qədim ermənicə (qrabar) yazılardan fərqli olaraq, sonrakı təftiş, dəyişmələrə və s. məruz qalmamışdır.

K.Porfirogenetin (912-955-ci illər) 1-ci “Roma imperiyasına məxsus olan bölgələr haqqında...” kitabında Armeniya vilayəti nə deməkdir, aydınlaşdırılır (Bizansın protektoral asılılığında olan ərazilər və ya bölgələr daxil olmaqla, Bizans imperiyasına daxil olmayan (fema olmayan) məkan). Diplomatik yazışmalar qaydası haqqında məlumat K.Porfirogenet tərəfindən onun “Mərasim kitabları” adlı əsərində öz əksini tapmışdı. Burada “Bizans sarayının mərasimləri haqqında” (II kitab, 48-ci fəsil) qonşularla yazışmalarda təlimatlar göstərilmişdir.

Eyni zamanda, diplomatik etiket qaydaları, yəni Bizans məktublarının mətn müşayiəti və kargüzarlıq konvertasiyası maraqlıdır ki, bu da bizi maraqlandıran ünvanlara müraciətlərin tənənəli xarakteri bölgədə və onun ətrafında əhəmiyyətli rol oynayan bəzi digər müraciət alanlarla müqayisə edilərkən əyani görünür.

Porfiri Baqryanorodnının təlimatlarında verilmiş məktubların tənənəli xarakterinə keçməzdən əvvəl, bizim üçün maraqlı olan bölgədə həmin və sonrakı dövrlərin siyasi vəziyyəti haqqında bir neçə söz deməliyik.

Bəlli olduğu kimi, Albaniya dövlətinin süqutu ölkənin ərəb əmirləri tərəfindən idarə edilməsinə gətirib çıxartdı. Albanların bir çoxu, eləcə də burada məskunlaşan türk

tayfaları İslamı qəbul etdilər və onların türk himayəsi altında assimilyasiyası baş verdi. İslamlaşma ölkədə yaşayan Qafqaz tayfalarını da əhatə etdi.

Aran-Albaniya, yəni Albaniya dövlətinin düzənlik hissəsi İslam ölkəsi oldu.

Qafqaz Albaniyasının əhalisini həm albanların, həm də türklərin təşkil etdiyini nəzərdə tutaraq, xristianlıq inancını qoruyub saxlayan qalan hissəsinə gəldikdə, onlar ölkənin ayrı-ayrı dağlıq və dağətəyi rayonlarında IX və sonrakı əsrlərdə öz siyasi və etnik qruplarını qorumağı bacardılar. Söhbət Kiçik Qafqazın bölgələrindən (Sünik çarlığı - IX-XII ə., Xaçın çarlığı – XII-XV ə., Qarabağ mülkiyyəti (XV-XIX ə.), həmçinin Böyük Qafqazın dağətəyi hissəsi (Şəki çarlığı) gedir. Xristian inanclarını qoruyub saxlayan Albanlar çətin vəziyyətdə qalmışdılar. Albaniyanın tarixi torpaqlarının düzənlik hissəsinin (Kür və Araz çaylarının aşağı axını) müsəlman olduğu və ərəblər tərəfindən idarə olunduğu bir şəraitdə Albaniyanın şimal-qərb və cənub-qərbindəki dağlıq hissəsində yaşayan xristianlar konfessional birliklərini qorumaqla yanaşı, milli kimliklərini də qorumağa məcbur oldular. Belə ki, onlardan olan monofizitlər sonrakı tarixi hadisələrin göstərdiyi kimi, erməni-qriqorian kilsəsinə gedəcəklər, gürcü pravoslav kilsəsi ilə qohumlaşan diofizitlər isə assimilyasiyaya uğrayır və öz milli kimliklərini itirirlər. Məşhur alim-albanist Z.İ. Aleksidzenin gözəl ifadəsinə görə, xristianlıqda üçüncü bir istiqamət olsaydı, albanlar öz orijinallığını qorumaq üçün buna sitayiş edərdilər və yəqin ki, özlərini bu günə qədər qoruya bilərdilər.

Bununla yanaşı, Sünikdə Vasak, Xaçında Atrnersex, Girdmanda isə Ketridç hökmranlıq edirdi. Xüsusi qeyd edək ki, Utikin hökmdarı Stepan Kon (835-ci ildən əvvəl) olmuşdur. Və bu ərazi xristian türkləri olan Suvarlar-Sevordiklərin torpağı idi.

Xatırladaq ki, Albaniyanın tarixi torpaqlarındakı parçalanmış alban və türk-xristian birləşmələrinin bütün hökmdarları Xilafət əleyhinə əhval-ruhiyyədə olduqlarına görə, Xilafətin türk mənşəli sərkərdəsi Buqa əl-Kəbir tərəfindən tutularaq, Xilafətin paytaxtına aparıldılar və burada amansız işgəncələrə məruz qaldılar. Utikdəki xristian türklərinin hökmdarı Kona (yəni Xon / Hun) gəlincə, onun nəslə "ulu babası Sevukun adı ilə Sevordik adlandırıldı (Sevuk / Sebuk ilkin mənbələrə görə, orta əsrlərin yayılmış türk adıdır və "sevimli" kimi tərcümə olunur; yeri gəlmişkən, Qəznəvilər dövlətinin qurucusunu Sebuk Tikin – Sevimli Şahzadə çağırırdılar). O, əsir düşmüş xristian knyazlarından yeganə şəxsdir ki, Xristə (Məsihə) (852-853-cü illər) etiqad etdiyinə görə əzabla öldürülmüşdür. Afşinin əmri ilə tutularaq Paytakaran şəhərinə aparılmış Suvar-Sevordiklərin əcdadı Georq və qardaşı Arves (Arves) haqqında erməni salnaməçisi İoann Drasxanakertsidə də danışılır. "Orada cəlladlar uzun müddət aramsız olaraq onlara işgəncə verdilər, onları Məsihdən gələn qanunlardan döndərməyə, Məhəmmədin haqsız qanunlarına itaətə məcbur etməyə çalışdılar. Lakin qətiyyətlə onların danışıqlarına boyun əymədikləri və cənnət səltənətini və qurtuluşu itirməyə razı olmadıqları və onları geri dönməz və adi həyatın ölümü ilə əvəz etməyi qəbul etmədikləri üçün qılıncdan keçirildilər və onların adları həyat kitabına yazıldı" (İoann Drasxanakerts, XXXVII fəsil). Daha doğrusu, xristianların əcdadı – Suvar Georq və qardaşı Arvesin adları Məsihin adına əzabkeşlər siyahısına daxil edildi. Bu hadisələr 899-cu ildə baş verdi. Musa Kalankatuklu bu hadisələri təsvir edərək, Georqu və qardaşı Arvesi Afşinə qarşı çıxan və əzablı bir ölümə həlak olmuş cəsur **İber sərkərdəsi adlandırır** (III kitab, XXII fəsil).

Bizi maraqlandıran bölgəyə diplomatik yazışma aşağıdakılardır:

- Koqovita, Armeniya;
- Tarona, Armeniya;
- Mokka, Armeniya;
- Anjevançik, Armeniya;
- Sünik, Armeniya;
- Vayot Dzor, Armeniya;
- Xaçen, Armeniya;

həmçinin, üç Sevordik orxontlarına (hökmdarlarına).

Aparılan təhlil göstərir ki, birincisi, Bizans sarayının diplomatik yazışmalarında “Armeniya” anlayışı yalnız Bizans imperatorluğuna fə-m-əyalət kimi daxil edilməyən ərazilər üçün istifadə olunur;

İkincisi, diplomatik yazışmalarda istifadə olunan “Armeniya” termini göstərilən tarixi dövrdə Baqratidlər sülaləsinin tabeliyində olan “Böyük Armeniya” ərazilərinin və birləşmələrinin hər hansı iyerarxik tabeliyi başa düşülmür, üstəlik də “Böyük Ermənistan” termininin istifadəsi anaxronizmdir və göstərilən dövrün tarixi reallıqları nəzərə alınmaqla, absurd görünür;

Üçüncüsü, Cənubi Qafqaz Albaniyasına və Sünik birləşmələrinə (Xaçın, Vayots Dzor, Sünik), eləcə də bəzi Şərqi Anadolu erməni birləşmələrinə (Kogovit, Taron, Mokka, Anjevançik) münasibətdə “Armeniya” ön-sözünün istifadəsi, erməni-qriqorian monofizit konfessiyasına etiqad vurğulanmaqla, ərazi mənası yox, konfessional məna daşıyır;

Dördüncüsü, **Albaniyanın Uti vilayətində yerləşən Sevordiklərin arxontlarına (hökmdarlarına) ünvanlanan diplomatik yazışmalarda “Armeniya” ön-sözünün olmaması onların nə etnik, nə konfessional, nə də siyasi cəhətdən Armeniya ilə bağlı olmadıqlarını, Albaniyaya da daxil olmadıqlarını və tamamilə müstəqil olduqlarını göstərir və bu dövrdə Kürün şimalında çarı**

və çaydan cənubda böyük knyazı olan Qafqaz Albaniyası şərti birlik toplumu kimi göstərilir;

Beşincisi, Bizans sarayının diplomatik yazışmalarında Sevordiklərin ünvanlarının ayrıca göstərilməsi Utik ərazisindəki bu tayfa birləşməsinin dominant rolunu və əhəmiyyətini göstərir (yeri gəlmişkən, burada Dədəvəng (Xudavəng) daxil olmaqla, bir sıra xristian monastır kompleksləri yerləşir) və bu amil sonrakı araşdırmalarımızın predmeti olacaqdır.

III

Bu hissədə biz Konstantin Porfirogenetin diplomatik yazışmalarında qeyd olunan Sevordik-suvarların yaşadığı Utikə diqqət yetirəcəyik və Sevordiklərin inancları və onlardan qalan maddi və mədəni irsi araşdıracağıq. Bu məsələləri təhlil edərkən, nəzərə alacağıq ki, **birincisi**, əksər kilisə və monastırlar türk-xristian əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi bölgələrdə inşa edilmişdir və **ikincisi**, onlar konfessional olaraq bir çox hallarda ilkin vəziyyətdə qriqorian-monofizit deyil, diofizit, daha doğrusu, pravoslav olmuşlar, xalkidonitlər idi.

Və başlanğıc üçün xristian türklərin yaşadığı ərazidə yerləşən Dədəvəng (Xudavəng) monastırını nəzərdən keçirək.

Xüsusən Suvarlar / Savirlər, Sabirlər / Subarlar, erməni salnameçilərinə görə, Sevordiklər və ərəb mənbələrində – Savardiya (Siyavurdiya) erməni xalq etimologiyasına görə, "qara oğullar" (sev – qara, ordi – oğul) deməkdir. **Erməni mənbələri Uti vilayətinin sakinlərini – utiləri Sevordiklər adlandırırdılar, sevordiklər isə xristian türkləri olmuşlar, özü də "Uti sakinləri – Sevordiklər ermənilərin xarici düşmənləri arasında tanınırlar"**. Ərəb coğrafiyaçısı əl-Məsudinin qeydlərinə əsasən, "...Kür çayı axır ...Tiflisin sərhəd vilayətinə çatır, onu ortadan kəsib keçir. Sonra ermənilərin bir qolu olan Siyavurdiya torpaqlarından axır". Məşhur alim Tsukermanın qeyd etdiyi kimi, onlar Utinin Alban vilayətində yerləşdilər, ilk dəfə Şəmkində qarşılaşırlar, "lakin bu, heç bir halda zəbt deyil".

Əlavə edək ki, tarixi dəlillərə görə, Dədəvəng (Xudavəng) monastırı Kol (Kolanılar) türk tayfalarının etnonimi ilə əlaqəli olan Mets Kolmank (Böyük Kolmanlar) torpağında, Utikdə yerləşmişdir.

Suriyalı salnaməçi Zakari Mitilenskiyə görə (V-VI ə.), artıq V əsrdə Azərbaycan və Dağıstan türklərinin öz dillərində Bibliyası var idi. Müqəddəs Kitabın tərcüməsi Aran (Alban) yepiskopu Kardost tərəfindən həyata keçirilmişdi və çox güman ki, o, türk kökənli olmuşdur: axı türk leksikasını mükəmməl bilmədən Bibliyanı bu dilə çevirmək mümkün olmazdı. Zamanla dövrələşməyə müraciət etsək, Bibliyanın türk dilində ortaya çıxması tarixən regionda Qafqazdakı albanların və iberlərin və Şərqi Anadoludakı erməni-qriqoryanların Bibliyasının tərtib edildiyi vaxtla üst-üstə düşür. **Bu səbəbdən bölgədəki Türk xristianlığı İber-gürcü, Alban və erməni-qriqorian kilsələri ilə eyni dərəcədə qədim köklərə malikdir.**

Aydındır ki, islamdan əvvəlki dövrdə Cənubi Qafqazdakı türklərin heç də hamısı xristianlığı qəbul etməmişlər, lakin böyük hissəsi xristian olmuşlar. Elə həmin Menandr məlumat verir ki, imperatorun narazılığı ilə əlaqədar "Roma hərbi rəisləri yenə də Albaniyaya girdilər, **savirləri və albanları Kir** çayının bu tərəfində məskunlaşmağa və bundan sonra Roma ölkəsində qalmağa məcbur etdilər". Bu nə deməkdir? Bu, o deməkdir ki, romalılar albanların və savirlərin hərbi müqavimətinin qarşısını almaq istəyində idilər və həmçinin **hər iki tayfa Albaniyanın hakim əhalisi olmuşdur** (V-VI əsrlərdən söhbət gedir).

Ərəb salnaməçisi ibn-Haykaldan qalan bir məlumatda göstərilir ki, hansısa bir **hökmdar Senaxerib ibn-Suvar Qarabağın Xaçın adlı diyarı da daxil olmaqla, Albaniya ərazisinin bir hissəsinin hökmdarı olmuşdur.** Xaçın hökmdarlarının vilayətində Dədivəng, Gəncəsar və digər monastırlar var idi. Elə həmin ərazidə albanların tarixinin müəllifi M.Kalankatuklunun doğulduğu Kalankatuk kəndi yerləşirdi.

Tarixçi Teofan Bizanslı dağlıq Qarabağ və Sünik ərazilərini "**hunların** kələ-kötür və çətin yolları olan keçilməz ölkələr" olaraq xarakterizə edir. Bəllidir ki, 612-628-ci illər dövründə Bizans imperatoru I İrakli (575-641-ci illər) Sasani çarı II Xosrov Pərvizlə barışmaz müharibələr aparmışdır. Bu döyüşlərin bir hissəsi müasir Qarabağ ərazisində baş vermişdir, bu barədə Bizans salnaməçisi Teofan və alban salnaməçisi Musa Kalankatuklunun verdiyi məlumatlar qalmışdır. Bu kampaniya zamanı 614-cü ildə İrakli Albaniyada qışlamış və artıq 615-ci ildə Sasani qoşunları ilə bir neçə vuruşmadan sonra Bərdə, Kalankatuk vasitəsilə və sonra Tər-tər çayının axınının əksi istiqamətində qərbə keçərək öz sərhədlərinə qayıtmağa başlamışdı. Müəlliflərin məlumatına görə, hansısa bir anda iki Sasani ordusu İraklinin qoşunlarını sıxışdırdı və o, Aran-Albaniyadan qərbə doğru geri çəkilərək Tərtər çayı hövzəsindən (tarixi Tur-Tur və ya sadəcə Tur) keçməyə, keçilməz dərələr və dağlara girməyə məcbur oldu. Musa Kalankatuklu yazır ki, Tərtərdən sonra iki fars qoşunu İraklini Sünik ölkəsi boyunca geri qətib etdi. **Yəni dağlıq Qarabağ və Sünik Teofanın, haqqında yazdığı hunların ölkələridir.** Bizanslı Teofanın salnaməsindəki "Hunlar ölkəsi" ifadəsi müasir tədqiqatçıların fikirlərinə bir qarışıqlıq gətirdi, çünki hunların bu keçilməz ölkələri Albaniyadan Ermənistana gedən yolun üstündə idi. Çoxları Qarabağda və Sünikdə tarixi türkləri görmək istəmirdi.

Birmənalıdır ki, İrakli relyef baxımından çətin bir yol seçmişdir, lakin yəqin ki, bu ölkə onun üçün müttəfiq ölkə idi, əks halda bütün ordu ilə Qarabağ və Sünik dağları və dərələri ilə belə çətin bir yol qət etməyə məcbur olmazdı. Hunların və ya türklərin onun müttəfiqi olması bəlli bir faktdır. Artıq 617-ci ildə o, Qafqaza qayıdaraq, "bu ölkədə Xəzərlər adlandırılan Şərqi türklərini öz müttəfiqliyinə dəvət etdi". Teofana görə, Xəzər Yabqusu İraklidə "40000

igid döyüşçü" saxladı, imperator həmin döyüşçülərlə Sasanilərin üstünə getdi. Bu 40 minlik ordunun əsas hissəsini Suvar- sabirlər və barsillər təşkil edirdi.

Bütün hallarda görürük ki, Gəncəsar və Dədəvəng monastirlərinin yerləşdiyi ərazilər Bizans mənbəyində bir türk ölkəsi olaraq qeyd edilir. Üstəlik, İrakli pravoslav xristian ölkəsinin imperatoru idi. Türklər də erməni yox, pravoslav xristianlar idi.

Bəs bu ərazilərdə hansı türk qəbilələri yaşamışdır?

1. Kolanılar.

Əvvəlcə kolanılarla bağlı məsələni araşdıraraq, və ilk növbədə qeyd edək ki, Dədəvəng monastirinin yerləşdiyi ərazi Albanların tarixində Mets-Kolmank (Böyük Kolmanlar) kimi keçir. Baxmayaraq ki, Böyük Kolmanlar vilayətinin dəqiq sərhədləri salnamənin özündə göstərilməmişdir, lakin kitabın özünün mətninə əsasən, bu bölgənin Tərtər və Qarqar çaylarının hövzələri arasında yerləşdiyi aydın olur.

M.Kalankatuklunun gətirdiyi maraqlı tarixi fakt sübut edir ki, ərazi və konfessional baxımdan Böyük Kolmanlar (Mets-Kolmank) bölgəsinin ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur.

M.Kalankatuklunun "Alban tarixi"ndə albanların danışıqlar aparmaq üçün qüdrətli hunların ölkəsinə göndərdiyi Mets-Kolmank bölgəsinin yepiskopu **müqəddəs İsrailin adı tez-tez xatırlanır**. Bu hadisə ilə əlaqəli hekayədə Qafqaz türklərinin ayinləri qeyd olunur, burada Kuar, Tənqri-xan adları çəkilir, yaxud oda, suya və s. qurban-kəsmə mərasimləri xatırlanır. Hunlar və ya xazirlər (xəzərlər) ölkəsini də M.Kalankatuklu Türküstan adlandırır. Müəllif İsrail yepiskopunun onların paytaxtı Varaçandakı moizəsini xüsusi vurğulayır. Mətdənə aydın olur ki, İsrailin

moizəsi çox uzun olmuş və görünür bir neçə gün davam etmişdir. "Alban tarixi"ndə bu hadisələrə bir neçə fəsil ayrılmışdır ki, bu da ölkə üçün nəticələrin vacibliyi ilə şərtlənmişdir. Kolmank yepiskopu İsrailin türk dilini yaxşı bildiyi və danışmağı bacardığı bəlli olur. Və bu, təbiidir, çünki türklərin yanına moizə oxumağa göndərilən şəxs onların dilinin bilicisi olmalı idi. M.Xorenskinin məlumatlarına görə, Qafqaz türkləri onun çıxışlarını müsbət qarşıladılar, ona dini rəhbər olmağı təklif etdilər, onu buraxmaq və başqa bir vardapeti dinləmək istəmədilər. Ola bilsin ki, onu özlərininki sayırdılar, çünki öz adət-ənənələrinə çox qısqançlıqla yanaşan türklər bir yabançının danışığını belə diqqətlə dinləyə bilməzdilər. İsrailin cavabı diplomatik olmuşdur: Albaniya katolikosunun razılığı olmadan belə bir təklifi qəbul edə bilməz. Belə bir cavabdan sonra Türklərin knyazı Alp İlutver Albaniyada səfirliyi "dost təklifləri və [İsrailin] Hunlar ölkəsinin dini rəhbəri təyin edilməsi xahişi ilə" təchiz etdi. Alp İlutver eyni xahişlə daha bir müraciəti Armeniyaya – "Böyük Armeniyanın yepiskoposapeti (katolikosu) müqəddəs Sahaka və Armeniyanın çoxtərəfli sərkərdəsi knyaz Qriqora göndərir". Sahak və knyaz Qriqorun cavabı maraqlı olmuşdur, burada qeyd olunurdu ki, **"o [Mets-Kolmankın yepiskopu], bizim taxt-tacın yox, Aluank taxt-tacının hakimiyyəti altındadır. Biz istəyirik və razıyıq ki, o həmişə sizin yanınızda olsun, lakin onun üzərində hüquq və hakimiyyət paralel taxt-tacımız Eliazar, Aluankın hayrapetinə məxsusdur. Bu onun işidir"** (M.Kalankatuklu, XLV, Hunların məktubuna cavab). Beləliklə, erməni katolikosluğu erməni katolikosunun ortaq taxt-tac adlandırdığı Kolmank dini icmasınının Alban kilsəsinə aid olmasını qəbul edir.

Bu, erməni kilsəsi tərəfindən Dədəvəng monastırının ərazi və yepiskopluğunun Albaniyanın olaraq tanımasını göstərən vacib faktır.

Mets-Kolmankın Dədəvəng monastırı ilə Alban katolikosatına mənsub olmasına dəlalət edən daha bir faktı nəzərdən keçirək. VII fəsildə (Armeniya katolikosu İovhannesin Aluank katolikosu Ter Abbasa göndərdiyi inancın toxunulmazlığına dair müraciət) M.Kalankatuklu yazır: “Xeyirxah, ədalətli, Allahı sevən [yepiskoplara] və lütfkar qardaşım və taxt-tac ortağımız katolikos Ter Abasa, Baxalat yepiskopu Movsesə, Kabala yepiskopu Qriqora, Amaras yepiskopu hRomikə, Balasakan yepiskopu Timotiyə, Şəki yepiskopu Ambakuma, Gardman yepiskopu Johannikə, **Mets-Kolmank yepiskopu** Levonda.

Böyük Armeniyanın katolikosu İovhannesdən, Taron yepiskopu İbrahimdən, Mardpetakan [nəsil] yepiskopu Qriqordan, Tayk yepiskopu Stepannosdan, Horhorunik yepiskopu Maştotsdan, Vanand yepiskopu Gütədən, suriyalılardan yepiskopu Abdişudən, Amatunyan [nəsil] yepiskopu Papadan, Rştunik yepiskopu Xristofordan, Moks yepiskopu Sekundosdan və digər bütün erməni yepiskoplarından xeyir-dua və salam.

Bizə kədərli bir xəbər gəldi ki, murdar Pyotr monastırından olan özlərini dilənçi adlandıran, əməllərində isə Məsihə nifrət edən, Müqəddəs Üçlüyü rədd edən qoyun dərisində hansısa yırtıcı canavarlar sizin ölkənizə gəldilər, onlar maneəsiz olaraq günahsız qəlblərə lənətlənmiş Nestorun və Xalkidon məclisinin əlaq otlarını səpirlər və onları əbədi ölümə məhkum edərək pravoslav inancından döndərirlər...”

Misal gətirilən mətn V əsrin hadisələrini əks etdirir və erməni katolikosunun həmin mətnindən aydın olur ki, Albaniya katolikosunun ardınca əvvəlcə Alban yepiskopluğu və yepiskopları xatırlanır. **Mets-Kolmank yeparxi-**

yasının iyerarxik olaraq Alban kilsəsinə daxil olduğu açıq görünür. Üstəlik, erməni yepiskopluğunun erməni katolikosları və yepiskoplarının ardınca verilmiş sadalanma nəzərə alınmaqla, onların hamısının Cənubi Qafqazın xaricində olduqları aydın olur. Üstəlik də Mets Kolmank icması ilə yanaşı, Amaras, Balasakan və Zəngəzurun Şa-ki icması da Albaniya yeparxiyasının tərkibinə daxil olmuşlar.

Bəs Dədəvəng monastırı ilə Mets Kolmank harada yerləşir? Vurğulayaq ki, **burada Uti vilayətindən bəhs edilir, bu barədə biz K.Porfirogetin və xüsusən Uti vilayətində yaşayan Sevordiklərlə diplomatik yazışmalarını təhlil edərkən yazmışdıq.**

Kol (Kul) və ya Kolanılar tayfasına aid olan arealları müzakirə edək.

Birincisi, Kol etnonimli türk tayfası Uti və Artsaxda – Qafqaz Albaniyasının əyalətlərində, Sünikdə (Zəngəzur) və bugünkü Ermənistanın digər yerlərində kifayət qədər geniş bir yaşayış ərazisini əhatə edirdi. "Kol" köklü coğrafi adlara tarixi Albaniyanın Qazax-Şəmşadil və Tovuz-Daşkəsən bölgələrinin ərazisində rast gəlinir.

İkincisi, Kolanı tayfasının əsas yaşayış arealı tarixi **Mets Kolmank (Böyük Kolmanlar)** olmuşdur. M.Kalan-katuklunun "Albanlar tarixi"nin məzmunundan aydın olur və bu ad özü də Kolanı türklərinin bu torpaqlarda qədim zamanlardan mövcudluğuna dəlalət edir. Bu ərazi Tərtər və Qarqar çaylarının hövzəsində yerləşirdi. Lakin Kolanılar tarixən Qarabağda (Xaçen-Ərsak, Sodk və Qafqaz Albaniyasının digər bölgələri) yaşamışlar. Burada Kolabağ (Xocalı bölgəsi), Kolatağ çayı (Xocalı rayonundakı Xaçın-çay çayının qolu), Kolatağ kəndi (Kəlbəcər rayonu) kimi hidronimlərə və toponimlərə rast gəlirik. Bir sözlə, bu ərazi qərbdə Tərtər çayı, Xaçın-çay boyunca Ağdamdan

başlayaraq Basarkeçərdə Göyçə gölünə qədər ərazini əhatə edirdi.

Üçüncüsü, Kolanıların xeyli hissəsi Naxçıvan ərazisində və indi Ermənistanın bir hissəsi olan, Dərələyəz və Məğri ərazilərində yaşayırdılar.

Dördüncüsü, bu gün Kolanı türklərinin yaşadıkları yerlərdə Qərvənd (Qaravənd), Sırxavənd (Şixavənd), Papravənd (Pirəvənd), Şahbulaq, Köçəri, Alataxtalı, Qızıl-vəng, Sığ(ı)nak, Çapaqçı, Qoran, həmçinin Qaramanlı, Qoyunlu və bir çox digər belə adlara Qarabağın bir çox yerlərində və Azərbaycanın digər bölgələrində rast gəlmək olur, bu da Kolanı türklərinin bölgənin digər türk tayfaları ilə əlaqəsini göstərir. Bununla yanaşı, göstərilən yaşayış yerləri, ilk növbədə Kolanı türklərində qol və soy adlarıdır. "Vənd" sonluğu ilə bitən adlar onların bulqar-türklərlə qədim tarixi əlaqələrini göstərir.

Beşincisi, Kəlbəcər rayonunda, Tərtər çayının sağ sahilində Dədəvəng monastırı (Xotavəng, Xudavəng (Azerb.) yerləşir və bu ərazi Kolanı adlanan tarixi tayfaların yaşadığı Azərbaycanın Ağdaban-Bağlıpəyə kəndinin ərazisidir.

Altıncısı, Qarabağ bölgəsində adları böyük ehtimalla Kolanı türklərinə aid olan xristian əhalisinin yaşadığı Kolamici, Kolatak yaşayış məntəqələri vardır. Tarixən Qarabağda yaşayan Kolanı tayfaları qrupu çoxsaylı olsa da, XVI-XVIII əsrlərdə onların bir hissəsi Şirvan-Muğan bölgəsinə, həmçinin tarixi Azərbaycanın Vedibasər vilayətinin İrəvan, Naxçıvan bölgəsinə köçdülər. O cümlədən M.Barxudaryantsın məlumatına görə, Dədəvəng yaxınlığında yaşayan xristianların bir hissəsi İrəvan bölgəsinə köçdü və burada Yenicə kəndinin (türk dilində "yeni") əsasını qoydular.

Əlavə olaraq, "kol" kökü ilə qarşılaşdığımız bir sıra toponimlərə də diqqət yetirək. Bu toponimlər, bir qayda

olaraq, qədimdir və xüsusən də söhbət Ptolemeydə (V, XII, 9) rast gəlinən Koltene toponimindən gedir, burada “Araz çayı boyunca Koltənə” qeyd olunur. **Naxçivanda yerləşən digər toponimlər – Kolt (orta əsrlər erməni – Qoxt), yaxud Bizanslı Favstin (Favstos Buzand) 371-ci ildə Ermənistanın Albaniya bölgələrini ələ keçirməsi ilə əlaqədar olaraq xatırladığı Qərbi Albaniyanın eyniadlı bölgəsinin adıdır.**

Bulqarların Şimali Qafqazdan Ararat vadisinə köçürülməsinin təsviri ilə əlaqədar M.Xorenskidə (II Kitab, 9-cu fəsil) qeyd edilən Armeniyanın bir bölgəsi olan Kol toponimini qeyd etməmək olmaz. Eynilə toponim kimi Kogovit adında, hansı ki, Kolovit (Kol vadisi) kimi oxunmalıdır, Kol komponenti ilə qarşılaşırıq (bax: M.Xorenski, II kitab, 23-cü fəsil və Konstantin Porfirogenetin diplomatik yazışmaları).

Kolanı qəbiləsi ilə əlaqəli materialın təqdimatını Kolanıların hansı türk tayfasına aid edildiyi sualına diqqət yetirərək davam etdirəcəyik.

Ümumiyyətlə, Kolanıların Oğuz mənşəyi ilə bağlı nöqteyi-nəzər üstünlük təşkil edir və Türk tayfası olan Kolanıların mənşəyinin Oğuz versiyasını təsdiqləyən mülahizələr haqqında aşağıda danışacağıq.

Birincisi, Anadoludakı orta əsr mənbələrində Kilis ərazisində oğuzların bir qolu olan beydili tayfalarının yaşadığı barədə məlumat vardır və onlarla yanaşı yaşayan Kolanılar onlara aid edilmişdir. Kolanı və oxşar adlara başqa mənbələrdə də rast gəlinir.

İkincisi, Kolanılara Qazax-Borçalı bölgəsində yaşamış Oğuzların başqa bir qolu olan Qarapapaxlar arasında da rast gəlinir və öz növbəsində onların bir qolu sayılır.

Üçüncüsü, Türkiyədə, Yozgat vilayətində (Kolanlı kəndi) Kolanılar türkmən sayılırdı və bəlli olduğu kimi XI

əsrdən başlayaraq, islamı qəbul etmiş oğuzlar türkmənlər kimi adlandırılırdı.

Dördüncüsü, Kolanların bəzi qollarının yaşayış yerlərinin adlarında "vənd" sonluğu işlədilirdi ki, bu da onların bulqar türkləri olan oğuzlarla bağlılığını göstərir.

2. Kolanlar tayfasının qədim Bulqarlarla əlaqəsi üzərində dayanaq.

İbn-Dəstin tərcüməsinə və SPb. Universitetinin prof. D.A.Xvolsonun şərhlərinə görə, "Bulqarlar" adı geniş mənada öz aralarında müxtəlif qohum tayfaları üçün ümumi ad idi və dar mənada isə "Bulqar" adı Volqaboyu tayfalarından birinə məxsus olmuşdur". Xvolson qeyd edir ki, "Bizans yazıçlarına əsaslanan" Tseys də "Die Deutschen und die Nachbarstämme" əsərində eyni nəticəyə gəlmişdir ("Əbu Əli Əhməd bin Ömər İbn-Dəst. Xəzərlər, Burtaslar, Bolqarlar, Madyarlar, Slavyanlar və Ruslar haqqında xəbərlər," Britaniya muzeyinin əlyazması üzrə, indiyə qədər naməlum X əsrin əvvəllərinin ərəb yazıçısı", Sankt-Peterburq, 1869-cu il).

Başqa sözlə, "Bulgar" bir etnonim deyil, siyasi addır, politonimdir. Və bu o deməkdir ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə Bulqarların bayraqları altında fərqli, lakin qohum tayfalar var idi. Beləliklə, VII əsrdə Böyük Bolqarıstan dövründə, Yunan salnaməçiləri Nikifor, Teofan və daha sonra K.Porfirogenetin də qeyd etdiyi kimi, Hunnugundurs (görünür Onoqur) qəbiləsi seçildi, daha sonra Utigurlar və Kuturqurlar (Kutriqurlar). Volqa Bolqarıstanı dövründə Bulqarlar, Barsillər, Savirlər, Balanjarlar, Esegellər, Bilyari və digər Türk və Fin-Ugrik dilli qəbilələr seçilirdi. Daha sonra Oğuz-Peçeneq və Qıpçaq qəbilələrinin bir sıra qrupları ilə yanaşı, Burtaslar, Macarlar, Murome və başqaları Volqa Bolqarıstanına daxil oldular.

Bəzi mənbələrdə Bulqarlar arasında **Savir, Avar, Abdal və s. qəbilələrdən bəhs olunur və VIII əsr mənbələrində Volqa Bulqarlarının aşağıdakı tayfaları – Çakarlar, Kuvayarlar, Yunanlar, Oxsunlar, Kurigirlər, Eskili, Sivanlar** qeyd olunur.

İbn-Dəstlə əlaqədar olaraq, "Bulqarlar üç hissəyə bölünür: bir hissə Bersula, digəri – Esegel, üçüncüsü – Bolqar" adlanır. Beləliklə, Bulqarlar 3 qəbiləyə – Bulqar, **Esegel** və Barsillərə bölünür. Eskil qəbiləsinin adı (Eskel / Esegel) burada bir qədər maraqlıdır.

Nəticədə, Xvolson belə yekunlaşdırır: "Bu ad altında hansı tayfa nəzərdə tutulur?" və bu adın "Esegel" və ya "Esequil" olaraq tələffüz edildiyi qənaətinə gəlir və "bu ad altında... Saculi ya Seculi, adətən Madyarların yazdıqları kimi indiki Sekllər və ya Seklerlər, Szekeli, onların özlərini adlandırdıqları kimi Sekel nəzərdə tutulur". Qeyd edək ki, bu tayfa çox əvvəllərdən aşağı Dunaya köçmüşdür (X əsr) və Hunların nəslindən sayılırdılar, Xəzərlərə qohumdurlar və "həmsərhəd olduqları madyarlardan nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənirlər". Buna görə də İbn-Dəst "açıq şəkildə onları başqalarından fərqləndirir və [Esegel] Bulqarlara aid edir".

Şərh edilənlərlə bağlı bəzi ümumiləşdirmələr edək və təkliflərimizi irəli sürək.

Birincisi, saitlənməsiz Skl / Sql və birinci hərfi olmadan "A" – "Askı" (Asql) tayfa adı kök əsasına malik olmalıdır, onun tərkibində saitlənmə zamanı görünən Skl / Sql və ya Kl (Ql). Xvolsonda qeyd olunduğu kimi, saitlənmə "o", "e", "u" sait hərflərin köməyi ilə həyata keçirilə bilər.

İkincisi, saitlənmə zamanı k(q) hərfindən sonra qoyulan "o" və ya "e" tayfanın adını Skol / Sqol və ya Skel / Sqel şəklinə, Xvolsonun həyata keçirdiyi və tayfanın özü-

nə verdiyi ada (bax: onun “Esegel” oxunması) gətirib çıxarır və fikrimizcə, bu tamamilə məqbuldur. Eləcə də Skol / Sqol oxunması da tam məqbuldur. Özü də adın kök əsası kol (qol) / kel (qel) olacaqdır.

Bəllidir ki, Kanqarlar (Kəngərlər) Peçeneqlərə aiddir. Qədim türk etnonimi olan “peçeneq” müxtəlif qədim mənbələrdə fonetik formalar nəzərə alınmaqla ifadə olunur, məsələn, qədim türk dilində “beçenek”, erməni dilində “paçinak”, gürcü dilində “paçanik”, bizanslarda “paçinak” və s. Etnonim mənşəcə iki cür izah olunur: ya türkcə “bacanaq” (azərbaycan dilində ərin bacısı), yaxud “baca” (ərin bacısı və “nak” suffiksi), həmçinin “biçe” adlandırılan ilk əcdadın adından.

Məşhur şərqşünas V.Bartold Rəşid əd-Dinin “Cami ət-Tavarix” (Salnamələr toplusu) və Mahmud Kaşğarının (Kaşqari) “Divan luqa tat-türk” (Türk ləhcələrinin Lüğəti) əsərlərinə əsaslanaraq, peçeneq tayfalarını oğuz tayfalarından biri hesab etmişdir.

Abilqaziyə (Xivə, XVII ə.) görə, “Türkmənlərin nəsil şəcərəsi”, belə hesab olunur ki, peçeneq tayfası 24 qədim oğuz (türkmən) tayfalarından biri olmuşdur. Məşhur sovet tarixçisi və arxeoloqu S.P.Tolstoy da peçeneqləri oğuz tayfalarına aid etmişdir.

O, peçeneqləri qədim Sak tayfası olan Apasiakilərlə (Pasianlarla) eyniləşdirmişdir. Müasir Ermənistanda, ölkənin cənubundakı Kanqarkda olan Basen tarixi yer adı (Gürcüstan mənbələrində Basian) da həmin skif pasianlarla, yaxud beçene-peçeneqlərlə bağlıdır. Akademiklər M.İ.Artamonov və L.N.Qumilyov peçeneqləri Qanqlı xalqının bir hissəsi kimi təqdim edirdilər. Bizans imperatoru K.Porfirogenet qeyd etmişdir ki, Peçeneqlərin bir qismi özlərini Kanqarlı (azərb. dilində Kəngərli) adlandırırdılar.

Bu da ərazidə yaşayan türk tayfalarının qan qohumluğu və etnik yaxınlığından bəhs edir.

İndi isə Sabirlər-suvarlar (sevordiklər) haqqında söhbət açaraq, K.Porfirentin diplomatik yazışmasında xatırlanan Sabirlər-suvarlar (sevordiklər) haqqında daha dolğun məlumat verəcəyik.

Professor C.Kempbellə görə, subarlar elə xetlərin (xetteylər) özüdür və onların yaşayış arealının genişəndirilməsi Kedorlaomer, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, "Subartu adamları adını almış "Xubur-Subarti adlı sülalə tərəfindən birinci Xatt imperiyasının yaradılması ilə bağlıdır. **C.Kempbell xett-subarları "Socho" və ya Sakların ulu əcdadları, xetləri isə turanlı qəbilə hesab edirdi.**

Beləliklə, qeyd etmək vacibdir ki, subareylər xatlar və saklarla qohum tayfadır (C.Kempbell, "Hittitlər. Onların kitabələri və tarixi", Monreal, Toronto, Williamsoon&Co.,1890). Xatların (xetteylərin) və Sakların (Skiflərin) qohumluq mənşəyi barədə nöqteyi-nəzər prof. R.Fessendendə də (Reginald Aubrey Fessenden, "The deluged civilization of the Caucasus Isthmus", Boston, T.J.Russel Print, 1923) göstərilir. Ətraflı məlumatlar nəşr olunmuş bir sıra digər kitab və broşurlarda da əldə edilə bilər (K.İmanov, "Qafqaz Albaniyası və tarixi-coğrafi aspektdə genetik analiz", B., Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2016, 2019-cu illər, həmçinin "Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməni saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya "Armeniya" ərazisinin əsl sakinləri haqqında", B., Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2018, 2019-cu illər).

Bu məlumatlarla kifayətlənib Qafqaza və bu ərazilərdəki qonşu bölgələrə və subarlara keçək.

Qafqazda və Qara dəniz bölgəsindəki Sabir-Suvar tayfaları ən qədim zamanlardan xatırlanır. Antik dövrlərin mənbələrindən başlasaq, onda Herodotda suvarlar saspirlər (Σάσπειρες) kimi keçir və kolxlar və midiyalılar arasında lokallaşdırılır. Yunan müəllifi Eliy Herodianda (eramızın II ə.) onlar "**Sapirlər** və ya **Saspirlər**" kimi xatırla-

nırlar. Apolloniy Rodossun "Arqonavtika" (e.ə. III ə.) əsərində onlar **sapirlər** (Σαπειρες) olaraq keçirlər və müəllif onlara qürurlu epiteti tətbiq edərək, Qara dənizin cənub-şərq sahillərində - behirlərlə kolxlar arasında yerləşdirir. Diodor Siciliyalı Argonavtların yürüşünü təsvir edərək, Kolxida çarlarının saraylarının ucaldığı Subaris (Συβαριν) adında şəhəri qeyd edir. Apolloniy Rodosdan yuxarıda gətirilən hissədə çar şəhəri Kolxidanın adı Kutaye (Κυται-Cytea) olaraq verilmişdir, ehtimal ki, bu xetlərin adı ilə bağlı ola bilər: qeyd edildiyi kimi, erkən Subarlar bir zamanlar Xett Konfederasiyasına daxil olmuşlar.

Türkiyənin Ərzurum vilayətindəki tarixi İspir (Gürcü dilində Speri-სპერო, ermənicə Sper-Սպեր) bölgəsinin adı Sapirlərlə bağlıdır. Bu ərazilər Assuriya mənbələrində Kimmerlərin torpaqları kimi təsnif olunur, yəni daha sonralar Subarlar Mesopotamiya mətnlərində Kimmerlər adlanır. Bu yerlərdə olan Ksenofont (M.ö V-IV əsrlər) öz Anabazisində Sapir adını çəkmir, lakin həmin ərazidə, daha dəqiq desək, Arpasu (Αρπασο) / Arpaçay (Axurian) çayı hövzəsində skifləri qeyd edir. Onlar isə hər ehtimala görə Herodotun saspirləridir. Bu da onunla təsdiq olunur ki, sonrakı antik müəllif Prokopiyy Kesariyski (eramızın VI ə.) Fasis çayı hövzəsindəki (müasir Çorox) "Savir adlanan hunlar"ı sadalayır və hansılar ki, Herodotun saspirləri və Apolloniyin sapirləridir.

Tarixi məlumatlar göstərir ki, əvvəlcə Ərsak və Utikdə məskunlaşmış subarların (savirlərin) bir hissəsi indiki Macarıstan ərazisinə köç etmişlər. Bu baxımdan xatırlamaq yerinə düşər ki, macar – **madyarların yerli macar dilində Macarıstanın adı Magyarorsaq kimi tələffüz edilir və yazılır.** Burada "Ərsaq" və "Orsq" terminləri arasındakı oxşarlıq açıq şəkildə gözə çarpır. Üstəlik, "Magyarorsaq" "Magyarorszag" şəklində, yəni "s" hərfinə rus dilindəki "ts" hərfi kimi tələffüzü gücləndirən "z" əlavə

etməklə yazılır, daha doğrusu, səsləndikcə yazılır. “Magyarország” sözünü iki hissəyə böldükdə: “Magyar + ország”, tərcümədə isə “Macarıstan ölkəsi (ölkələri)” alınır.

İordanda (VI ə.) Savirlər artıq ən qüdrətli Hunlar kimi çıxış edirlər. Bizanslı Stefan (VI ə.) “Savirlər – Ponti vilayətində indi “β” hərfi vasitəsilə “Sabirlər” adlandırılan xalqdır” qeydini edərək, əhəmiyyətli bir istinad edir. Roma-Bizans müəlliflərinin bir çoxu Sabir-Subarey (Savrlar, Saubrar, Saurilər) tayfalarını, Anadolu da daxil olmaqla, Avrasiyanın müxtəlif yerlərində qeydə almışlar.

Bernştam da Y.Klaprota istinad edərək (“Tableaux historiques de l'Asie”, Paris, 1825) yazmışdır ki, “Sabirlər və ya Savirlər bir neçə soydan bir “millət” halına gəlmişlər”.

V əsrin ortalarında (eramızın 456-cı ili) Şimali Qafqazda yaşayan Savirlər Onuqurların birbaşa tabeliyi altında olan Avar Kağanatlığının tərkibinə daxil olmuşlar. V.V.Bartold isə Suvarları Bulqarların bir hissəsi hesab edirdi (Seçilmiş əsərləri, V. I-IV cildlər).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Suvarlar Xəzər ətrafının şimal-qərbində yaşayırdılar və Hunlarla qaynayıb qarışırdılar. Q.Qeybullayev hesab edir ki, Suvarlar Albaniyaya bir neçə dalğada nüfuz etmişlər: birincisi – erkən (Şabran / Şabran toponimi) dövrlərdə – V əsr, ikincisi – VI-VII əsrlərin ikinci yarısında (Qumilyov Suvarların 552-ci ildə Albaniyanı tutduğunu yazmışdı). A.Y.Krymskiyə görə, Suvarlar Qəbələ rayonunda və Albaniyanın şimal-qərbində yaşayırdılar. Albaniyadakı Suvarlar xristianlığı qəbul etdilər (bax: ərəb müəlliflərinin Şabrandakı xristianların yaşadığına dair məlumatı). Belə fərz edirlər ki, Şabranın meydana gəlməsi Savromatlar – Sarmatlar arasında olan Suvarlara aiddir (K.Kremen Savromat etnoniminin Savar / Suvar etnonimindən əmələ gəldiyini yazmışdır).

VI əsrin ortalarında Sabirlər, Qafqazın ən qüdrətli və çoxsaylı xalqı olaraq, bütün Şimali Albaniyanı, daha doğrusu, Şirvan və Aranı tutdular. Dərbənd-Qəbələ onların məskənlərinin mərkəzi oldu və burada 100 ildən çox qaldılar (Mernert, "Şərqi Avropanın çöl zonasındaki köçəri tayfalar", "SSRİ tarixi oçerkləri", M., 1958-ci il).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Albaniyada əvvəlcə Hun tayfaları (II-IV ə.), daha sonralar Onoqur birliyi adlanan tayfalar və ya Onoqurlar başda olmaqla Hun-Bulqar ittifaqına daxil olan tayfalar (IV əsrin sonları, V əsrin ikinci yarısının ortalarına qədər) və nəhayət, Sabir birliyinin tayfaları (V əsrin ikinci yarısı - VI əsr) yerləşmişlər.

Erməni mənbələrində Sevordiklər kimi xatırlanan Albaniyada məskunlaşan Suvarlara gəlincə, onların ən kompakt hissəsi xristianlığı qəbul edərək, Utikdə yerləşdi və V.F.Minorskinin ifadəsincə, ("Şirvan və Dərbəndin tarixi", Ararat, 1897-ci il), "ermənilərin xarici düşmənləri arasında mövcud oldular".

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi salnamələrdə Xəzərləri tez-tez suvarlar adlandırırdılar (Ligeti LA magyar. 345.1.; Nemeth Gy.A honfoglalo. 192.1.; Bartha AA magyar. 519.1.; Erdelyi İ.A magyar. 25-26.1.), bu da Suvar tayfalarının özlərinin Xəzər Kaqanatlığında çoxsaylı olmasından və təsirindən xəbər verirdi (Honfoglalo. 192.1.; Bartha A.A. magyar. 519.1.; Erdelyi İ.A. magyar. 25-26.1.). Etnikon "sabartlar"ı ("savartlar") IX əsrin ikinci yarısının ərəb tarixçisi Balazuri ərəbcə "**as-savardiya**" (təqribən 892-ci il): Z A.I.S. 220-221, 233-234), erməni qaynaqlarındaki "**Sevordik**" etnikonu, eləcə də Macar Anonim mənbəsindəki Latın antroponimi "**Zuard**" (SRA. İ.P 41, 75, 77, 78, 80, 90, 92, 93) və XIII əsr müəllifi Şimon Kezai (İbid, R. 160, 167). ilə eyniləşdirir.

Aydındır ki, Subar-Sabirlərin Anadolu və Qafqazdakı tarixi izi çox güclü olmuşdur. Bunlar həqiqətən sonradan Avrasiyanın geniş ərazilərinə yayılan qüdrətli Hun tayfaları olmuşlar. Hətta Bizanslıların dövründə də onlar Anadoluya qayıdaraq orada yerləşdilər.

Subarlar özləri Azərbaycan tarixində və bölgə türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamışlar. **Hər halda, qrabar mətnlərində Sevordik kimi keçən Albaniya vilayətinin ikinci adı Uti məhz Suvar tayfaları ilə bağlıdır. Erməni mənbələri onları tez-tez hon adlandırırlar. Bizans müəllifi Menander Protektorda Savirlər Albaniyanın ən çoxsaylı tayfası kimi təqdim olunur. O, qeyd edir ki, "Tiveriy dövründə Romalı sərkərdələr Alvaniyaya hücum etdilər, Savirlər və digər xalqlar arasından girov götürdülər və Bizansa qayıtdılar".**

Orta əsr Subarlarının ən güclü qolları Qarabulaq (Qara Bulqarlar) və Karamanlar tayfalarıdır. Qafqazın Qara-bulaq adlı toponimlərinin çoxu (Qarabağdakılar da daxil olmaqla) Subar-Sabirlərin eyniadlı qolunun adı ilə bağlıdır. Qarabulaqlılar Çerkezlər, Kabardinlər və Vaynax xalqlarının etnogenezində əhəmiyyətli iz buraxmışlar. Sonrakı orta əsrlərdə xristian inancını qəbul etmiş Subar-Sabirlərin çox hissəsi rumınlar, Balkan xalqları, yunanlar, ermənilər və s. arasında əriyib yox olmuşlar. Onların ilk madyarların əsasını təşkil etdikləri barədə yuxarıda qeyd olunmuşdur.

Bəllidir ki, Karamanlı Karamanda (Konya, Ermenak) və Mərkəzi Anadoluda (Kappadokiya) yaşayan və pravoslav dininə sitayiş edən türkdilli etnik bir qrupdur.

Karamannaməyə və 1423-cü il Oğuznamə müəllifi Yazıdcıoğluna əsaslanan belə bir versiya var ki, Karamanidlər 1230-cu ildə monqol basqınları səbəbindən Arrandan Sivasa köç edən Afşarlardan (yəni Oğuzlardan) gəl-

mişlər. Həmçinin hesab edirlər ki, onlar Salur və ya Bayandur soyundan törəmişlər.

Bu baxımdan, suvarlar / savirlər və Qaramanlar arasındakı etnik əlaqənin olmasına dair bir faktı burada qeyd etmək yerinə düşür. Erməni tərəfinin Çarekvank adlandırıldığı Vəng Gədəbəy rayonunda, Söyüdlü kəndindən 7-10 km aşağıda, Şəmkir çayının sahilinə yaxın bir yerdə yerləşir. Yerli əhali bu ibadət xananı Maysara adlandırır. "Çarek" sözünün erməni dilindən tərcüməsi bizə belli deyil.

Ola bilər ki, bu söz "çar" kökündən olan və mənaca "pis, zalım, arıq, qüsurlu, məkrli, bədbəxt, cani" və s. mənalarda işlədilən törəmə sözdür. Erməni tərəfinin iddiasına görə, monastır öz adını Vəngin özündən xeyli yuxarıda yerləşən eyni adlı Çarek qalasından götürmüşdür. Xalq arasında bu qalaya Namərd-qala da deyirlər ki, bu da ermənicə "çar" sözü ilə həmahəng səslənir. Bəllidir ki, bu, Uti ərazisidir, utilərin - sevordiklərin (suvarların) qədim yaşayış məskənidir.

Bu monastırın tikilməsi ilə bağlı Arakel Davrijetsidə (Təbrizli) maraqlı məlumatlar vardır: "...və Şamxor [Şəmkir – K.İ.] dərəsindən olan Karamanents adlı bir knyaz ailəsindən [nəslindən] olan yepiskop David – Böyük biyabanlığa gələrək burada yaşadı. Sonra oradan gedərək Şamxor [Şəmkir – K.İ.] dərəsinə gəldi və burada Çarekaqet adlanan sovməə tikdi, burada bu günə qədər də onun çoxsaylı məsləkdaşları yaşayırlar və çox sərt qanunları və qaydaları mövcuddur, yepiskop David isə orada vəfat etmiş və dəfn olunmuşdur. Və orada yaşayan və Tanrıya pənah gətirən, eləcə də oradan gedən çoxlu-çoxlu insanlar başqa yerlərdə **sovməələri**n və monastırların əsasını qoydular".

Erməni tərəfinin məlumatlarına görə, sözügedən yepiskop XVII əsrdə yaşayıb və monastır da o dövrdə tikilmişdir. Belə çıxır ki, hələ o dövrdə Qardman-Utik-Sevor-

dikdə etnik köklərini yaxşı xatırlayan xristian Qaramanlar yaşayırdılar. Arakelin verdiyi məlumata görə, həmin David Tatev monastırında oxuyub. Ancaq erməni mətnlərində bu mərkəz tat məbədi kimi qeyd olunur. Maraqlıdır ki, azərbaycanlıların köhnə nəslində bu monastırı "Tat Evi" adlandırır. Yəni Tatev adının özü Azərbaycan (türk) mənşəlidir, daha doğrusu, erməni Tat evinin və ya türki-dünya biyabanlığının türk versiyasıdır.

Qaramanlı xalqının mənşəyi haqqında başqa bir versiya da var.

Ərəb salnaməçiləri suvarlara çox diqqət yetirmişlər. Belə ki, ərəb salnaməçisi, "Fütüh əl-buldan"ın müəllifi Belazuri (892-ci ildə vəfat etmişdir) Suvarlara (Siyavurdiya / Sevordiklər) toxunaraq qeyd edir ki, Şəmkir qədim şəhərdir və Salman ibn Rabiya əl-Bahili oranı fəth etmək üçün qoşun göndərdi. Bu şəhər Siyavurdiya (Suvarlar) tərəfindən dağıdılana qədər canlı və inzibati şəhər olaraq qaldı. Siyavurdiya (Suvarlar) – Yezid ibn Useidin İrminiyanı gedəndən sonra bir araya gələn tayfalar – bu, Belazurinin sözügedən əsərinin M.Fayd (Ankara, 2002-ci il) tərəfindən Türk dilinə tərcüməsində belə verilmişdir.

İzah edək ki, imperator Justinianın (527-565-ci illər) qalan Bizans inzibati bölgü sistemində əsaslanan ərəblər, Belazuriyə görə, əs-Sisakan və ar-Ranı (Aran) – İrminiya 1, Gurzanı (Gürcüstan) İrminiya – 2, Anadolu ərazilərini (əsasən Arminiya daxil olmaqla) müvafiq olaraq – İrminiya 3 və İrminiya 4 kimi ayırdılar (burada İrminiya – Armeniya). Əl-Belazuri Əhməddən misal gətirdiyimiz hissə ("Ölkələrin fəthi kitabı") P.K.Juzenin rus dilinə tərcüməsində belə verilir ("Azərbaycan tarixinə dair materiallar", III nəşr, Bakı, Azərbaycanın araşdırması və öyrənilməsi Cəmiyyəti, 1927-ci il).

"...Salman ibn Rabiya əl-Bahili qədim şəhər hesab edilən Şamkur şəhərinə ordu göndərdi və ordu onu işğal

etdi. O vaxtdan bəri şəhərin Savarditlərin onu dağıtmaqlarına qədər məskunlaşması və çiçəklənməsi dayanmamışdı. Bu, Yezid ibn Ussaydın Armeniyanı tərk etməsindən sonra müxtəlif tərəflərdən axın edən, güclənən və azgınlıq edən bir xalq idi. Lakin 240-cı (854) ildə Mü'tasim-billahın müştərisi, Armeniya, Azərbaycan və Şimşatın hökmdarı Buqa, Allah ona rəhm etsin, tərəfindən şəhər bərpa edildi və burada Xəzərlərin bir hissəsi yerləşdirildi...".

N.A.Karaulovun nəşrlə bağlı verdiyi şərhərdə "B.e. X və XI əsrlərində ərəb yazıçılarının Qafqaz, Ermənistan və Azərbaycan haqqında məlumatları"na dair şərhlərində Şəmkir şəhəri ilə bağlı qeyd edilmişdir: "Şamkur indiki Şamxordur [Şəmkir]. B.e. VII əsrin birinci yarısında Salman ibn Rabiyyə onu ərəb xəlifəsi Osmanın hakimiyyəti altına aldı. Bundan sonra üsyan edən Savardiylər (qonşu sakinlər) bu şəhəri dağıtdılar, lakin xəlifə Müstəsimin azad etdiyi qul Türk soylu Buqa onu bərpa etdi...".

Yuxarıdakı mətnlərə əlavə izahat verəcəyik. Suvarlar (Siyavurdiya / Sevordiklər) haqqında söhbət gedən torpaqlarda hələ antik zamanlardan, V-VI əsrlərdən gec olmayaraq (xüsusən V əsrin ikinci yarısından - VI əsrin ikinci yarısı, Hun tayfalarının Sabir ittifaqı dövründə) yerləşmişlər. Suvarlar Qafqaz Albaniyası torpaqlarında sıx kütlə halında yaşayırdılar və əslində Uti vilayətinin tam sahibləri idilər.

Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, Suvarlar (Sevordiklər) 8 əsr (II-IX) Qafqazda və Pont sahillərində yaşamışlar, bunlardan 2 əsr (Attilanın ölümündən Xəzər Xaqanlığına girənə qədər 2 əsr) (453-təqribən 650-ci illər) Savirlər Şərqi Ön Qafqazda üstün vəziyyətdə olmuşlar. Üstəlik, gah Persiyanın, gah Bizansın tərəfində çıxış edirdilər, gah Hun, daha sonra Bolqar konfederasiyasına daxil oldular

və muxtar bir köçəri və oturaq həyat sürdülər, Qafqazda öz dövlətçiliyinə sahib oldular.

Savirlər özlərinin uzun tarixlərindəki döyüşlərdə tale-yüklü məğlubiyyətlər almadılar, ekstremal vəziyyətlərdə isə yaşayış yerlərini dəyişdirirdilər.

Ərəblərin Qafqaz Albaniyası ərazilərini fəth etməsindən sonra (VII ə.) bu ərazilərdə böyük qruplarda və ilk növbədə Uti vilayətində xristianlığı qəbul edən suvarlar ərəblərə qarşı sərt müqavimət göstərdilər. Suvarların torpaqlarının bəzi nöqtələrində (Şəmkir, Tiflis) ərəblər itaəti təmin etmək üçün qala-postlar qurmalarına baxmayaraq, qonşu Suvarlar onlara boyun əymədilər.

Suvarların ərəblərin komandanlığı altında Şəmkir qalasını dağıtdıqları barədə yuxarıda təsvir olunan hadisələr VII əsrin birinci yarısına, Şəmkir qalasının sərkərdə Buqa tərəfindən bərpa edildiyi hadisələr isə IX əsrə aiddir. Beləliklə, Suvarlar VII əsrə qədər və təsvir olunan hadisələrdən sonra VII əsrdən IX əsrə qədər Uti torpaqlarında hakimiyyətdə oldular. Suvarların Uti vilayətində erkən orta əsrlərdən X əsrə qədər, daha doğrusu, K.Porfirogenetin diplomatik yazışmaları və Albaniya çarlığının dağılmasına səbəb olan Albaniyadakı konfessional böhranla bağlı dövrə qədər mövcudluğunu izləmək mümkündür.

Beləliklə, ən azı 5 əsr ərzində Suvarların Uti vilayətinin əyalətində yaşadıkları və öz müstəqil siyasətlərini apardıkları, mərkəzləşmiş Albaniya dövlətinə tabe olmadıkları qənaətinə gəlirik. Albaniya dövlətçiliyinin zəiflədiyi (onun şərti vahid təqdimatı – sol sahilə Albaniya çarı və Kürün sağ sahilində böyük knyaz), həmçinin Aranda ərəb hökmranlığı dövründə Suvarlar əsasən müstəqil olaraq qaldılar və mənşəcə Türk olan Sacilərə xərac verdilər. Yalnız XI əsrdə Albaniya çarlığı süqut edəndən və Albaniya Aran Şəddadi hökmdarları və müvəqqəti olaraq Bağratid Ermənista-

nı arasında parçalanandan sonra, Suvarlar Salaridlərin qovulması ilə Aranda hakimiyyətə gələn Şəddadilərdən asılı vəziyyətə düşdülər. Daha sonrakı dövrlərdə Səlcuqluların istilasından sonra Suvarların bir hissəsi İslamı qəbul etdi.

Gördüyümüz kimi, Suvarlar xristian olaraq Utikin sahibləri idilər, Ermənistanı heç bir aidiyyətləri yox idi və İmperator K.Porfirogenetin diplomatik poçtu onlara xüsusi olaraq ünvanlanırdı. Məhz Dədəvəng monastır kompleksi də onların mülklərində idi.

IV

Bu hissə Dədəvəng (Xudavəng) monastır kompleksinə və digərlərinə həsr edilmişdir, üstəlik də Dədəvəng haqqında ilk göstərici Musa Kalankatuklunun 821-822-ci illərin hadisələri ilə bağlı "Alban tarixi"ndən bəllidir. Qədim erməni dilindən mövcud tərcümələri müqayisə edərək qeyd edək ki, bu əsərin Kerop Patkanovun 1861-ci ildə nəşr olunan tərcüməsində monastırın adı Dato, Ş.V.Smbatyanın tərcüməsində (1984-cü il) isə Dadoi vənk kimi verilir. Bu müddətdən əvvəl Dədəvənglə əlaqəli hər hansı bir məlumat qorunub saxlanılmamışdır. Lakin monastırın ərazisindəki arxeoloji məlumatlara görə, burada daha erkən dövrlərə, eramızın V-VI əsrlərinə aid tikililər olmuşdur. Həmçinin Dədəvəngin XIII əsrin əvvəllərində Alban katolikoslarının iqamətgahı olması barədə məlumatlar da vardır.

Bu ərazilərin sakinləri kimlər olmuşlar? Bunu göstərmək fəvqəladə dərəcədə vacibdir.

Dədəvəngin yerləşdiyi torpaqların sakinləri ilkin olaraq Saklar olmuşlar, çünki antik müəlliflərə görə, monastır Sakasena adlı ərazidə yerləşir. Azərbaycanın müasir Kəlbəcər rayonu **Si-Sakan (Sünik) ilə Bala-Sakanın (Kiçik Sünik) qovşağında yerləşir.**

Antik dövrdə bu ərazidə Saklar-Qarqarlar yaşayırdılar və bölgədə köhnə mis və digər mədənlər, eləcə də Qarqarlarla əlaqəli toponimlər vardır və bunların üzərində aşağıda dayanacağıq.

Lakin əvvəlcə ilkin sakinlər olan saklar haqqında danışaq.

Strabon və digər antik müəlliflər Kür-Araz hövzəsini **Sakasena**, yəni Saklar torpağı, Sak tayfalarının yaşayış ərazisi adlandırırlar. Musa Xorenlinin kitabında Sak ərazisi Si-Sakan və Bala-Sakan və ya Sünik və Kiçik Sünikə

bölünür. Xorenlinin verdiyi məlumata görə, Saklar ərazinin bir hissəsini Sünik adlandırırlar, lakin farslar onu daha dəqiq olaraq Si-Sakan adlandırırlar (Musa Xorenlinin hekayəsi. I kitab, 21-22-ci fəsillər). Mətnin bu hissəsi adamı düşündürür və üstəlik, Si-Sakan və Sünik adlarının etimologiyasını gizlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr fars dilində - "si" "üç" rəqəminin ekvivalentidir. Bu halda "Si-sakan" "Üç sak" kimi izah edilir. Prototürk dilindən SAK termini isə "ox", bəzən də "ox ucu" və ya "nizə ucu" kimi tərcümə olunur (Cem Dilçin, "Yeni tarama sözlüğü", TDK yayınları. Ankara, 2009, s. 189). **Beləliklə**, "Si-Sakan" və ya "Üç Sak", 12 Oğuz qrupu ittifaqından olan Üç Ok-un başqa bir adının olduğu ortaya çıxır. Görünür, tarixi Siskan-Sünik heç də təsadüfən 12 vilayətə bölünməmişdir.

Qədim türk dilində "Sak" termininin sinonimi də "OK" (OX, OQ və OĞ modifikasiyaları ilə), eyni zamanda **"soy vahidi"** terminidir. Bir çox Türk tayfa ittifaqları özlərini bu terminlə adlandırırdılar. **Beləliklə, bu terminin mənalarından biri "ox", digəri isə "soy vahidi" olacaqdır** ("Qədim Türk Lüğəti", SSRİ Elmlər Akademiyası, Leningrad, 1969, s. 367, 370). Bu termindən öz adında istifadə edən Türk soy strukturu nümunələrindən misallar gətirək: ON OK (on ox), BOZ OK (sınımış ox), ÜÇ OK (üç ox) və s.

Fars dilindəki -an praformasının cəm şəkilçisi olduğunu nəzərə alsaq, türkcə Si-Sakan daha dəqiq olaraq, Üç Oklar kimi, yəni cəm şəklində olacaqdır. Yuxarıda qeyd olunanlara tarixi Sakasenanın şimal hissəsində yerləşən Şəmşvildə (Şəmşadil şəklində türk uyğunlaşması) adını da əlavə edək. Bu toponim gürcü dilindən də məhz "Üç Ox" kimi tərcümə olunur. Bu bölgənin adı Anani Shirakatsinin adına yazılan "Erməni Coğrafiyası"nda keçir. Tərcüməçi və mətnin şərhçisi Kerop Patkanov erməni salnaməçisi İoan Katolikosa istinad edərək qeyd

edir ki, bu toponimin adı “Üç Ox” (“VII əsrin erməni coğrafiyası”, tərcüməsi K.Patkanovdur) kimi tərcümə olunur. Şamşvilde də belədir. Üç ox haqqında eyni şeyi qrabar mətnlərinin başqa bir erməni tərcüməçisi Nikolay Emin vardapet Vardanın (Vardapet Vardan, “Ümumi tarix”, tərcümə və şərhlər Eminindir, 1861-ci il) əsərinin rus dilinə tərcüməsinin nəşrində də qeyd edir.

Bəs bu “üç ox” nədir? Üç Ox Oğuz tayfa ittifaqından başqa bir kimsə deyildir. Tarix Üç Ok Oğuzlarından başqa heç bir üç ox tanımır.

Analoji əlaqə erməni mətnlərində Kiçik Sünik adlandırılan Balasakan (kiçik oxlar) toponimi ilə bağlı olaraq mövcuddur. M.Xorenli parfiyalı Müqəddəs Qriqorinin nəvəsi Qriqorisin ölümündən bəhs edərkən Balasakanı Kiçik Sünik adlandırır (III kitab, 4-cü fəsil). Balasakanı, yəni Kiçik Süniki həm də Sisakani-Kotak adlandırırlar, bunu İoan Katolikosun (Drasxanakertsi) (Hovhannes Drasxanakertsi, “History of Armenia”, İrəvan 1984-cü il) kitabının tərcüməçisi M.Darbinyan da qeyd edir.

Təqdim olunan faktları və dəlilləri qiymətləndirərək, M.Xorenlinin kitabında Qafqaz və Anadolu skiflərinin tarixinin erməni-xay etnosunun ayağına yazıldığı qənaətinə gəlirik. Təsadüfi deyildir ki, Xorenlinin kitabında ermənilərin mifik əcdadı olan Hayk “Xalqlar Cədvəli” təftiş edilərək İncildəki Torkom və Aşkenazın törəməsi kimi oraya yerləşdirilmişdir, hansılar ki, İncil ənənəsinə görə skiflərlə bağlıdır. Üstəlik, qeyd etmək lazımdır ki, məhz Əhdi-Ətiq (Bibliya) ənənəsi həm də Türklərin və çöl xalqlarının şəcərələrini Torqom, Aşkenaz və Yafəsin bəzi hipotetik soylarına qəddər aparıb çıxarır. Məsələn, Yəhudilərin “Xalqlar Cədvəli”ndə Torqom soyu haqqında belə qeyd olunur:

“Toqarma (Torqom) on soydan ibarətdir, bunlardan Kozar (Xəzərlər), Petsinak (Peçeneqlər), Alan, Bulqar,

Kanbina, Türk, Buz (Oğuzlar), Zaxuk, Uf (Başqırdların əcdadları), Tolmas (Türk tayfasının adı)" (İosipponun Kitabı, "Xalqlar Cədvəl", 1978-ci il, s. 3-9).

Nəticədə M.Xorenli və digər erməni müəllifləri Şərqi Anadolunun skif tarixini öz etnoslarının tarixinin başlanğıcı hesab edirlər.

Təsvir edilən hər şey tamamilə müəyyən məqsədlər, daha doğrusu, erkən dövrlərdən bəri haqqında söhbət gedən torpağın Esxilin (eramızdan əvvəl VI-V əsrlər) "şəksiz skif diyarı", Lukianın (Miladın II əsri) "Zəncirlənmiş Prometey" əsərindəki "Skiflər üçün acınacaqlı mənzərə" olduğunu, daha doğrusu, Sak torpaqları olduğunu göstərmək məqsədi daşıyırdı. Məhz o, Alban sakinləri olan Albaniyaya çevrildi. M.Xorenliyə görə, Utilər tayfası və Qardmanlar, Tsavdeylər və Qarqarlar knyazlıqları Sisakin törəmələri, yəni Sak kökənililəridir.

Qorunub saxlanmış qaynaqlarda **Suvar-Sabirlər, Kəngər-Peçeneqlər** və Hun birliyindən olan digər türklər haqqında məlumatlar vardır. **Cənubi Qafqazda və ətraf ərazilərdə Savir-Subarlar ən azı Herodot dövründən bəri qeyd edilmişdir.** Onlar Antik dövrdə skiflər, erkən Yunan-Bizans dövründə Hunlar, daha sonra isə Türklər kimi xarakterizə olunurlar. Qafqaz Albaniyası dövrünə aid bir sıra yer adları (Kalankatuk, Sodk, Sisakan, Balasakan və s.) bu torpaqların qədim sakinləri kimi türklərə şahidlik edir.

Azərbaycanda xristianlığın kökləri üzərində dayanaraq onun qədim və zəngin tarixini vurğulamaq lazımdır. Belə ki, Orta Şərqdə, Roma-Bizansda və Sasani İranda erkən xristianların təqib edilməsi ilə əlaqədar, erkən xristianlar – Nazareylər və yəhudi-xristianlar Azərbaycan ərazilərinə köçə bilərdilər. Bunu nasrani xristianların Azərbaycanda mövcudluğuna dair bəzi faktlar da sübut edir. Həmçinin və tez-tez Bizansların təqib etdiyi Siro-xristian-

lar Qafqaza köçmüş, burada xəlvəti, ucqar yerlərdə səhra həyat tərzini sürmüşlər. Suriyalı ağsaqqallar tez-tez yepiskop və ya kilsə və monastır rəhbərləri ola bildilər. **Lakin bu, ayrıca bir mövzudur və Dədəvəng (Xutavəng) / Xudavəng adının etimologiyası üzərində dayanacaq.**

Əvvəllər bu monastırın qeyd etdiyimiz Dadoi, Dato, Dadui kimi erkən adları az informativdir. Mxitar Qoş monastırının təməlini apostola aid edir. Təbrizli Arakelin kitabında istinad edilən "Vardapet İovannes Tsaretsi tərəfindən tərtib edilmiş Aqvank ölkəsinin tarixi"nin bir yerində bu monastır Faddey-Taddey apostolun adı ilə adlandırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Tsar (Zar) kəndi Kəlbəcər rayonunda yerləşir və Vardapet Tsaretsi, görünür, oradan çıxmışdır. Bugünkü erməni kilsə ənənəsi monastırın əsasını Taddeyin özü ilə deyil, onun Dadi adlı müridi ilə bağlayır. **Bu dolaşq məlumatlar belə hesab etməyə əsas verir ki, məbədin apostola və ya onun müridinin ayağına yazılan mənşəyi barədə məlumatlar sonradan edilən qoşulmalardır.**

Dədəvəngin mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas rolunu bir sual oynayır: monastır hansı səltənət taxtına məxsus idi?

M.Kalankatuklunun Alban tarixində Dədəvəng monastırını yepiskopluğunun Albaniya taxt-tacına aid olması barədə aydın məlumatlar var. Birincisi, bu, erməni katolikosu İonnun (Yovanes) Albaniya katolikosu Ter-Abasa və Alban yepiskoplarına müraciətidir və bu barədə Alban tarixinin ikinci kitabının 7-ci fəslində bəhs olunur. Müraciət erməni katolikosundan əlavə erməni yepiskopları tərəfindən imzalanmışdır.

Bu müraciətdə Albaniya və Armeniya yepiskoplarının siyahısı verilmişdir. Albaniya yepiskopları aşağıdakı kimi göstərilir: Bahalat, Kapalak, Amaras, Balasakan, Şaki, Gardman, Mets Kolmank.

Dədəvəng monastırı Mets Kolmank (Böyük Kolmanlar) ərazisində yerləşirdi. Həmçinin Şaki (Sisakan) də Albaniya yepiskopluğu kimi göstərilmişdir.

Sadalanan erməni yepiskopları aşağıdakılardır: Taron (şimali Suriya), Taik (Ərzurum-Erzincan), Vannand (Qars), Rştunik (Van gölü), Moks (Van gölünün cənub-qərbində). Göründüyü kimi, bütün erməni yepiskopları Cənubi Qafqazdan kənarda yerləşir. Bu müraciət VI əsrin ikinci yarısındakı hadisələrlə bağlıdır.

Albanların tarixində ikinci hal Böyük Kolmanların yepiskopu İsrailin tarixi ilə bağlıdır. Şərqi Qafqaz Türkləri Alban və erməni katolikoslarına məktub yazaraq onlardan İsrailin özlərinə rəhbər olmalarını xahiş etdilər. Buna cavab olaraq, erməni tərəfi bu bölgənin dini icmasınının Alban taxtına təhkim olduğunu qeyd etdi. Bu hadisələr VII əsrə aiddir. Yəne də bunun təsdiqi erməni dilli tarixi qaynaqdır. Bu barədə əvvəllər danışmışıq.

Həmçinin İovannes Tsaretsi 1583-cü il tarixli "Aqvang ölkəsinin tarixi" adlı qısa əsərində bu torpaqları Alban ərazisi kimi təsvir edir. Xatırladaq ki, Tsar (Zar) Dədəvəngdən təxminən 20-30 km məsafədə yerləşir və İovannes Tsaretsi öz əsərində bu monastırı da xatırladır.

Dədəvəng monastırının yerləşdiyi ərazi albanların tarixində Mets Kolmank (Böyük Kolmanlar) kimi keçir. Böyük Kolmanlar vilayətinin dəqiq sərhədləri salnamənin özündə göstərilməsə də, kitabın öz mətninə əsasən vilayətin Tərtər və Qarqar çayları hövzələri arasında yerləşdiyi aydın olur.

Bu bölgədə Kolmanların mövcudluğu ilə yanaşı, bu qrupla bağlı olan Kolabağ (Xocalı rayonu), Kolatağ çayı (Xocalı rayonu, Xaçın-çayın qolu), Kolatağ kəndi

(Kəlbəcər rayonu) və köçəri türk qrupu Kolanı (Ağdamdan Basarkeçərə qədər) kimi hidronim və toponimlərin və coğrafi adların mövcudluğu bu fikrə gətirib çıxarır ki, bütün bu adların kök əsası - "kol" sözüdür, biz bu barədə ətraflı izah vermişik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kök əsaslı coğrafi adlar tarixi Albaniyanın Qazax-Şəmşədil və Tovuz-Daşkəsən bölgələrinin ərazilərində də mövcuddur. Həmin ərazilərdə bu günə qədər Qarqar tayfaları ilə əlaqəli toponim və hidronimlər qorunub saxlanılmışdır. Maraqlıdır ki, elə bu bölgələrdə Qarqar toponimləri ilə yanaşı, tarixi adları "kol" kökü ilə bağlı olan vilayətlər də mövcud olmuşdur. Taşir-Kolagirəndə, Şəmkirdə tarixi Kol vilayəti və nəhayət, Kəlbəcər-Ağdərə bölgəsindəki Kolmanılar tədqiqə vacib faktlardır. Qarabağ və Basarkeçər ərazilərində, eləcə də Qazax-Şəmşədil və Tovuz-Daşkəsən bölgələrində çoxsaylı mis, qızıl, gümüş mədənlərinin mövcudluğu əlvan metalların emalına aid olan bu adları qədim türk kökləri - "kal / kol" ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Belə ki, qədim türk leksikasında Kolman və ya Kolan – "mis və ya digər əlvan metalın emalı" və ya "mis və ya əlvan metalın emalı yeri" mənalarına gətirir.

Balazuriyə və digər ərəb mənbələrinə görə, Xilafət sərkərdələri Qazax ərazisində və digər yerlərdə güclü istehkamlar tikməyə məcbur olurdular. Balazuri bu ərəb istehkamlarını dağıdan qəzəbli Savarditlərdən bəhs edir [Balazuri, Ölkələrin fəthi kitabı (Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üzrə materiallar, III nəşr). Bakı, 1927-ci il, s. 14]. Ərəb mənbələrinin Savarditləri və ya Savardiyaları qədim zamanlardan bəri Qafqaz və bitişik ərazilərdə yaşayan Suvar-Sabir türk tayfaları olmuşdur.

Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun yazdığı kimi, Parfiya sülaləsi Mihranidlərdən olan Alban knyazı

Cavanşir (? -670-ci illər) ərəb yürüşləri ilə əlaqədar, “çox narahat idi, çünki o düşünürdü ki, bəlkə Cənub orduları ölkəni alaraq, onu ayaqları altına atacaqlar. Baxmayaq ki, o, Türküstanlıların saysız-hesabsız qoşunlarını köməyə çağıra bilərdi, lakin Cənub hökmdarının boyunduruğuna tabe olmağa razı oldu”. Daha sonra alban salnaməsinin müəllifi qeyd edir ki, “Cənub hökmdarı bizim knyazın Yunan imperatorunun ona göstərdiyi böyük iltifatlar, Türküstan xalqlarını necə idarə etdiyi, onları qohumluqlarına görə [Hun qapıları vasitəsi ilə] buraxa və çıxara bildiyi barədə eşidəndən sonra istilaçı hökmdarın qəlbində qısqancılıq alovlandı” [Musa Kagankatuklu, Ağvan tarixi. K.Patkanovun tərcüməsi. Sankt-Peterburq, 1861-ci il, s. 156]. Bu qeyddə maraqlı bir fakt da Cavanşirin türküstanlılarla, yəni xəzərlərlə qohumluq əlaqəsidir.

Öz tarixi kitabında M.Xorenlinin yazdığı kimi (II kitab, 65-ci fəsil), Kiçik Ərsaklar sülaləsindən olan Parfiya çarı Valarş (Vologez, IV, 148-190-cı illər) onun ölümüylə nəticələnən Barsillarla döyüşdə Kasax adlı çay ilə rastlaşır, Barsilları “qüdrətli oxatanlar” kimi qələmə verən müəllif Kasax çayı adı altında Arazın sol qollarından biri olan Kasax çayını nəzərdə tutur. Gidronim “Kasax” və etnonim “barsil” b.e. II ə. hadisələri ilə bağlıdır.

Z.V.Toğan “Ümumi türk tarixinə giriş” kitabında (İstanbul, 1970-ci il, s. 469) tanınmış alman oriyentalisti Yozef Markvardta istinadən göstərib ki, bu hadisələr 197-216-cı illərdə baş verib.

Dədəvəng yazılarından götürülən Xaçın knyazlarının adlarına diqqət yetirin: Asan, Kürd, Ağbuğa, Uluqbəy, Aytin, Tursun, Seyti, Altun, Canşi, Çolbəy, Sakar, Aslan-bəy, həmçinin Mama-xatun, Arzu-xatun və s. bunlar Türk-Azərbaycan adlarıdır.

Bəllidir ki, 704-706-cı illərdə erməni katolikosu İliyanın “donosu” əsasında alban katolikosu xalkidonit (pravoslav) Nerses Bakur devrilməmişdi (alban xalkidonizmi haqqında “Pravoslav Ensiklopediya”ya bax). Digər tərəfdən, mənbələrə əsasən, alban dövlətçiliyi X əsrin konfessional böhranı nəticəsində itirildi. Həmin böhranın başında dayanan erməni katolikosluğu tərəfindən Albaniyada erməni-qriqorian monofizitliyinin məcbur etmə yolu ilə tətbiq edilməsindən irəli gəlirdi. Bir neçə əsr arasındakı kəsik zamanı və 2 əsr sonrakı müddətdə kilsə tarixində boşluqlar var. Lakin albanlar dönə-dönə xalkidonluğa qayıtmaq istəyində olmuşlar.

IX-XI əsrlərdə alban katolikoslarının iqamətgahı indiki Gədəbəy rayonundakı Xəmşi monastırında, pravoslav, xalkidonit gürcü torpaqlarının yaxınlığında yerləşən ərazidə idi. Bu ərazidə və ondan şimal-qərb istiqamətində orta əsrlərdə Səlcuqların vassalı olan Taşir-Dzoraget “çarlığı” mövcud idi və onun paytaxtı Samşvilde (Üç Ok) və sonra isə Lori şəhəri idi. Alban katolikosatı yoldaşlıq münasibətləri əsasında Mtsxetada yerləşən gürcü pravoslav katolikosatı xarakterizə edilirdi və bu regionda indidə pravoslavlığı qəbul edən albanların törəmələri yaşayır.

"Artsax" terminini öyrənərkən görürük ki, o, coğrafi baxımdan Ağdərə-Kəlbəcərin dağlıq hissəsi, qismən Gədəbəy bölgəsi olaraq, həmçinin tarixi Gürcüstan ərazisi Lorini (dağ Borçalı) əhatə etmiş, yəni üç Cənubi Qafqaz respublikasının qovşağında yerləşirdi. Bu bölgə Dağlıq Qarabağ ərazisini, üstəlik də Dağlıq Qarabağdan bir neçə dəfə böyük olan bütöv Qarabağı əhatə etmir (təsadüfi deyildi ki, XII əsrdə Albaniyada dirçəlmiş knyazlıq Xaçen adlandırılmışdı). Qarabağın dağlıq hissəsi üçün Artsax formasında adın özü qısa xristian yazılarında çox nadir hallarda istifadə olunur. Bu toponim Gəncəsar monastırının

kitabələrində bir neçə dəfə qeyd edilmişdir. Əksər hallarda, Qarabağın qısa xristian yazılarında qeyd olunan Xaçen adı (türk dilində “xaç ın / en - xaçın en-məsi) xatırlanır.

Artsax toponiminin mənası ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgənin adı etimoloji cəhətdən erməni dilindən alınmayıb.

Gədəbəydəki Xəmşi monastırından (IX-XII, iqamətgah) niyə heç nə, nə maddi, nə də arxiv sənədləri qalmamışdır: hər şey dağıdılmış və məhv edilmişdir. Görünür ki, pravoslav monastırının qorunması erməni-qriqorianların planlarına daxil deyildi. Monastırın pravoslavlıqla əlaqəli olmasını Alban katolikosunun iqamətgahının Xəmşidən Dədəvəngə köçürülməsi də sübut edir.

Dədəvəng qədim ibadətghandır, lakin onun əsas tikintisi XIII əsrin əvvəllərində Arzu-xatun tərəfindən həyata keçirilmişdir. O, gürcü memarlığının şah əsərlərinin – Loridəki Kobairi və Axtala monastırlarının (tarixən Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının dağlıq hissəsinə daxil olmuş, indi isə Ermənistan respublikasının şimalında yerləşir) yaradıcıları ilə qohum olmuşdur. Ermənilər bu monastırların erməni ibadətghaları kimi tikildiyini, daha sonra isə erməni-xalkidon (pravoslav) məbədlərinə çevrildiyini iddia edirlər.

Kompleksdə 1214-cü ildə knyaginya Arzu-Xatun tərəfindən həlak olmuş əvvəl ərinin, sonra iki oğlunun xatirəsinə tikilmiş bir kilsə mövcuddur. Kilsədə cənub divarında Ecazkar Nikolaya həsr olunan və genişmiqyaslı bir səhnəni əks etdirən divar şəkilləri vardır. Bu süjet Sovet alimi, sənətşünas, orta əsr erməni sənətinin tədqiqatçısı Lidiya Durnovonun təəccübləndirmişdi. Əslində, monofizit erməni kilsəsində Ecazkar Nikolay kultu heç vaxt olmamışdır. Kilsələrdəki

divar şəkilləri də qriqorian xristianlığına xas deyildir. Bu faktlar Dədəvəng kompleksinin bütün zamanlarda diofizitə, yəni Alban Pravoslav Kilsəsinə aid olduğunu göstərir.

Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, XII-XIII əsrlərdə Uti vilayətində və Taşir-Dzoraget "çarlığının" Gürcüstana birləşdirilməsindən sonra mövcud olmuş şərti olaraq müstəqil Matsnaberd knyazlığı Kürikenin hökmdarının 5 qızı (Məryəm, Rusuqan, Mamkan, Borina və Vane) və 2 oğlu (Abas və Vasak) olmuşdur. Kobairi (1171-ci il) və Axtala (1188-ci il) monastirlərinin təməlinin qoyulması Məryəmin adı ilə bağlıdır. Rusuqan böyük gürcü feodalı İvane Orbelinin (gürcü Orbeli soyundan) arvadı idi və o da bacısı kimi Gürcüstanın Ağpat, Sanain, Kobairi və digər bölgələrində tikinti ilə məşğul olmuşdur. Mamkan Kıpçak xristian knyazı Aterk Asan Kronavoryal ilə evlənmişdi. Onun oğlu I Vaxtanq 1182-ci ildə Aterk taxtını və bütün Xaçen knyazlığını miras aldı. Vaxtanqın arvadı Arzu-xatun ərinin valideynləri ilə birlikdə sonradan ailə sərdabəsinə çevrilən Dədəvəngin inşaatçıları oldular.

Bütün əlamətlərinə və memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Dədəvəng, Lori və Qarabağdakı digər kilsələr kimi pravoslav (gürcü və alban) kilsəsi olaraq əsası qoyulmuşdu, o dövrdə Alban katolikosluğu pravoslav olduğu üçün Alban və gürcü ruhaniləri arasında heç bir ziddiyyət, eləcə də dini icmaları üçün xüsusi sərhədlər yox idi. Yalnız sonralar həmin Alban pravoslav kilsələrindən bir hissəsi ermənilər tərəfindən erməni kilsələrinə çevrilmişdir.

Alban monastirlərinin pravoslav olmasının bir sübutu da odur ki, XIII əsr monastirinin məbədlərindən biri, artıq qeyd edildiyi kimi, Müqəddəs Mirlikili Nikolay və ya Ecazkar Nikolaya həsr olunmuşdur.

Dünyanın heç bir yerində qədim və ya orta əsrlərdə erməni kilsəsi kimi qurulan Müqəddəs Nikolay kilsələri məlum deyildir, belə ki, pravoslavlardan fərqli olaraq erməni monofizitləri onu qəbul etmirdilər. Və yalnız Roma katolik kilsəsinin təsirindən sonra bu müqəddəsi müəyyən dərəcədə qəbul etməyə başladılar (Katoliklər ona ehtiram göstərdilər). Bununla birlikdə müqəddəs Nikolaya həsr olunmuş orta əsr erməni kilsəsi tapmaq mümkün deyildir – bir qayda olaraq bunlar mənimsənilmiş keçmiş pravoslav kilsələridir. Üstəlik, bəllidir ki, Tiflisdə erməni köçkünləri Gürcüstanın Müqəddəs Nikolay kilsəsini mənimsəyərək, onun adını Müqəddəs Rəmz (Surb Nişan) adı ilə dəyişmişlər.

Tarix elmləri doktoru prof. K.Matevosyanın fikrincə, Müqəddəs Nikolay freskasındakı şəkilə nə əvvəlki, nə də sonrakı dövrlərdə konfessional olaraq erməni kilsəsinə aid kilsələrin heç birindəki freskalarda rast gəlinməmişdir. Erməni alim yazır: “Hər ehtimala görə, o da təsadüfi deyildir ki, Dədəvəngdə Müqəddəs Nikolayın həyat səhnəsi təsvir edilir, bir tərəfdən Məsih ona İncili uzadır, digər tərəfdən Müqəddəs Məryəm ona omoforu verir. Bu, məşhur ikonoqrafik səhnə Müqəddəs Nikolayın inkaredilməz nüfuzunun sübutudur. Bununla birlikdə, göstərilən ikonoqrafiyada bizə məlum olan və Bizans, Rus və Avropa sənətində yüzlərlə geniş yayılmış freskalarda və ikonalarda rast gəlinməyən Arxangel Mixailin obrazının bu səhnədə görünməsi və yeganə olması təəccüblüdür. Kilsənin ən böyük müqəddəslərindən biri, müqəddəs mələklər birliyinin başçısı olan Arxangel Mixail burada yalnız məcazi bir qiyafədə deyil, həm də freskanın yuxarı hissəsində yazılmış xüsusi olaraq Nikolaya ünvanlanan müraciətlə çıxış edir: "Mən Mixailəm, həmişə sə-

ni qoruyuram və həmişə uşaqlıqdan səninem" (sonra freskanın nəşr olunduğu il gəlir – 1297). Ecazkar Nikolayın Dədəvəngdəki şəklini əgər yeganə saymaq mümkün olmasa... o zaman dəqiq olaraq yeganə qorunub saxlanmış şəkil hesab etmək olar".

Düzdür, Ermənistanın Lori vilayətinin Amrakits kəndindəki Müqəddəs Nikolay rus pravoslav kilsəsi acınacaqlı vəziyyətdə olsa da, günümüzə qədər gəlib çatıb. Kilsə 1846-cı ildə pravoslav inanclı Nikolayevka kəndində (indiki Amrakits kəndi) inşa edilmişdir".

Beləliklə, XIII əsr Ecazkar Nikolay məbədinin freskasındaki xüsusi şəkil kilsənin ilkin olaraq pravoslav kilsəsi olduğunun açıq əlamətidir. Qeyd edək ki, erməni kitabələri (bir qayda olaraq sonrakı yazıları) pravoslav kilsəsi haqqında yanlış fikir bildirməməlidir.

Qeyd edək ki, mövcud dəlillərə görə, Ermənistanın özündə VI və VII əsrlərdə bir vaxtlar pravoslav Avan katolikosluğu mövcud olmuşdur. Ondan Avanda kilsə qalmışdır, kitabələrə görə, bu kilsə ən azı XIII əsrə qədər pravoslav kilsəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir, onun xarabalıqları indi də şəhər hüdudlarındadır, lakin erməni kilsə rəhbərliyi tərəfindən qəsdən bərpa edilmir. Üstəlik, Lorida (Nikolayevka kəndi) yuxarıda adı çəkilən Müqəddəs Nikolay rus kilsəsi qəza təhlükəsi bəhanəsi ilə Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən xüsusi olaraq bağlanmış və 32 ildir ki, belə vəziyyətdə qalmışdır. Bu kilsənin Gürcüstan pravoslav kilsəsinə aid olduğu bəllidir və erməni hakimiyyət orqanları tərəfindən nümayişkarənə surətdə bərpa olunmur.

Qeyd edək ki, bu gün burada pravoslav ibadətinə yalnız Rusiyanın hərbi bazasındakı hərbi qulluqçulara və azsaylı rus sakinlərə icazə verilmişdir.

Həmçinin qeyd edək ki, XIII-XIV əsrlərdən bəri Alban katolikosluğunda erməni monofizitizmi yeridilmiş və həmişə olduğu kimi, bu məqsədlə Ermənistanın tabe olduğu dövlətlərin hakimiyyətindən istifadə edilmişdir. Məsələn, artıq qeyd edildiyi kimi, VI-VII əsrlərdə olan Ərəb xilafəti, yaxud xristianlara iltifat göstərən Çingizid İmperiyası dövründə, yaxud xristian təlimlərinin incəliklərinə varmayan digər müsəlman hökmdarların dövründə hakimiyyətin gücündən istifadə edilmişdir. Bu səbəbdən pravoslav xristian icmaları ermənilərin əli ilə basılıb əzilmişdir.

İndi isə özümüzdə bir sual verək. Kəlbəcər rayonunun qədim türk-alban əhalisinin soyları barədə nə məlumdur?

Beləliklə, əvvəllər kolanılar, kəngərliilər, suvarlar və s. üzərində dayanmışdıq. İndi isə diqqətimizi Kəlbəcərin bugünkü sakinlərinin bəzilərinə - ayrumlara yönəldək. Bir sıra tədqiqatçılar "ayrum" adının sadəcə "pravoslav" mənası daşdığını hesab edirlər. Kəlbəcər rayonunun bugünkü sakinləri çoxdan müsəlman olmuşlar, "ayrum" adı artıq istifadədən çıxır, lakin nisbətən yaxın keçmişdə bu ad böyük bir konfessional mənə yükü daşıyırdı.

Hər şeydən öncə vurğulayaq ki, ermənilərin öz etiraflarına görə, hələ 1993-cü ildə Dədəvəng monastırı yaxınlığındakı kənddə erməni işğalçıları tərəfindən qovulan Ayrum Türkləri yaşayırdı. Ermənilərin bütün Alban xristian irsini "erməni" irsi elan etməyə çalışdıkları və Alban kilsəsinin istisnasız olaraq erməniqriqorian, monofizit irsi kimi təqdim edildiyi bir şəraitdə, alban və türk soylarının öz şüurlarında saxladıkları keçmiş pravoslav əqidəsini göstərmək elə də asan deyil.

Həqiqətən, keçmişdə etnik yox, konfessional mənsubiyyət, bölünmənin vacib olmasa da, əsas əlaməti idi. Belə ki, pravoslavlar qonşu müsəlman xalqların gürcülər adlandırdıqları kimi "gürcü" və bütün digər pravoslav türkləri, Bizans əhalisini (öz adı ilə "Roma / Rum") və pravoslav xristianlığına etiqad göstərən bütün digər xalqlar və etnik qrupları əhatə edən "Rumlu"ya (və ya Urum) bölündülər. Pravoslav xristianların bir çoxu müxtəlif şəraitlər üzündən İslamı qəbul etdilər, lakin onların gürcü, rumlu adları, hətta müsəlman olandan sonra da ənənə olaraq qorunub saxlanmışdır.

Pravoslav türklərini götürsək, əvvəlcə Kiçik Asiyada yaşamış və qismən Cənubi Qafqaza köçmüş, lakin pravoslav olaraq qalmaqda davam edən türkdilli urumlar (məsələn, Gürcüstanın Tsalka rayonundakı türkdilli Urumlar) bəzi linqvistik fərqlə "rumlu" ("rumlar") adlandırılmışdır, ikincisi, azərbaycanlılar - əvvəllər Kiçik Asiyada yaşamış və sonra Səfəvi dövlətini quran 7 ilkin tayfa birliyinin bir hissəsi olmuş Qızılbaş tayfasının nümayəndələri olan "Rumlu"lar ("Rumlu tayfası") və üçüncüsü, Qafqaz Albaniyasının əvvəllər pravoslav olmuş, daha sonra müsəlmanlığı qəbul etmiş yerli nümayəndələri olan "Ayrum" adlandırılan türklər və Alban soyları.

Beləliklə, "Rumly / Rumlar" konfessional-coğrafi adına "bağlı" olanlar üçün mövcud konfessional mənsubiyyəti nəzərə alınmadan, iki xüsusiyyət, yəni yaşayış yerinin ilkin coğrafiyası (Bizans-Roma, yəni Kiçik Asiya) və pravoslavlığa ilkin münasibət fərqləndirildi.

Bu baxımdan "ayrum" etnikonu xüsusi diqqətə layiqdir. Heç vaxt Roma (Bizans) İmperatorluğunun (Roma) tərkibinə daxil olmayan Qafqaz Albaniyası

(Arran) üçün "Ayrum" ifadəsi tamamilə "Rumdan ayrılmış", "Rumdan kənarında yaşayan" mənasını daşıyırdı, yeni əsas pravoslav malikanəsindən ayrılmış pravoslav türklər (pravoslav – "Bizans" və ya "Rumlu" dini inanclı).

Yuxarıdakı mülahizələr nəyi göstərir? Ən azı, bunlar Qafqaz Albaniyasındakı pravoslavlığa olan münasibətin dolayı sübutu kimi xidmət edirlər. Daha əvvəl də göstərildiyi kimi, Qafqaz Albaniyası, bu çarlığın süqutuna qədər pravoslavlığın (Xalkidonizmin) cazibəsində olmuşdur, bununla birlikdə, erməni-qriqorian ruhanilərinin manipulyasiya və məkrləri, Armeniya katolikosatının Albaniyada monofizitizmi qurmaq istəyi Albaniya dövlətində konfessional cəhətdən çoxhakimiyyətliyə və son nəticədə Albaniya dövlətçiliyinin birinci minilliyin sonunda süqutuna gətirib çıxardı.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Dədəvəng bir pravoslav kilsəsi olaraq inşa edilmişdi və Alban kilsəsinin iyerarxiyasına daxil idi, onun yerləşdiyi ərazi isə türk tayfalarına məxsus idi və çox güman ki, onlar tərəfindən tikilmişdi. Bunun erməni-monofizit kilsəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu səbəbdən haqlı olaraq Albanların törəmələrinə – bugünkü Azərbaycan vətəndaşları olan pravoslav udinlərin ixtiyarına verilmişdir. Tamamilə aydındır ki, erməni zəvvarlara da Azərbaycan dövləti tərəfindən qorunan bu məbəddə ziyarət etmək və öz ehtiyaclarını ödəmək imkanı veriləcəkdir.

Əlavə

Xalkidonçuluqla əlaqədar Albaniyada baş verən kilsə böhranını təsvir edək. Mövcud vəziyyət üzrə birlilər Bizans sarayının diplomatik yazışmalarındakı bir sıra müraciətləri başa düşməyə, eləcə də Qafqaz-alban hökmdarlarının statusunu qiymətləndirməyə imkan verir. Albaniyada baş verən kilsə böhranını təsvir edərkən, erməni katolikos-salnaməçisi Anani Mokatsinin salnaməsini və daha çox alban salnaməçisi Musa Kalankatuklu “Albaniya tarixi”ndəki (bəzi mütəxəssislərin Moses Dasxurantsinin adına yazdığı) salnaməsini istifadə edəcəyik. Bu müəlliflərdən gətirilən məlumatlar ərəb müəllifi İbn Haykaldan və Sünik (alban) müəllifi Orbelidən gətirilən məlumatlarla tamamlanacaqdır. Göstərilən müəlliflərin məlumatlarından irəli gələn nəticələr böyük tədqiqatçı K.Tsukermanın imperator Porfirogenetin region ölkələri ilə diplomatik yazışmalarına həsr olunan məlumatları ilə müqayisə ediləcəkdir.

X əsrdə Albaniya çarlığının süqutu ilə nəticələnən Albaniyadakı konfessional böhranın mənzərəsini bərpa etməyi fəvqəladə dərəcədə vacib hesab edirik. Bununla yanaşı, alban elitasının və klirikaların pravoslav əhval-ruhiyyəli hissəsinin – xalkidonçuların erməni-qriqorian inancına etiqad edən monofizitlərlə qarşıdurmasını təqdim edərək, monofizitizmi inadla qəbul etdirmək, konfessional cəhətdən münasib kilsə başçısını təyin etmək və bununla Albaniyadakı böhranın dərinləşdirilməsində və onun faciəvi sonluqla başa çatmasında erməni katolikosunun rolunu işıqlandırmaq vacib olacaq.

Tədqiqatın məqsədləri üçün bu dövrdə Albaniyada yaşayan və xristianlığı qəbul edən türklərin tutduqları konfessional mövqenin müəyyən edilməsi də maraqlı olacaq. Nəhayət, M.Kalankatuklu-M.Dasxurantsi tərəfindən

tarixi hadisələrin təqdimatının məhz Albaniyadakı xalkidon böhranının yarandığı dövrdə dayandırılmasının səbəblərinin aşkara çıxarılması və eyni zamanda A.Mokatsidə monofizit erməni-qriqorian kilsəsinin qələbəsinin tarixi təsvirinin bitməsinin düzlüyünün dəyərləndirilməsi vacibdir.

Anani Mokatsiyə (Ermənistan katolikosu, eyni zamanda salnaməçi) görə, xalkidon böhranı həm doktrinal, həm də inzibati-intizam xarakteri daşıyırdı. Bu problemi təhlil edən Tsukerman yazmışdır ki, "Albaniyadakı böhran dolayısi ilə Sünikə də toxundu" və Anani Mokatsi "Alban evinin bu dövrü haqqında müfəssəl məlumat verdi, onun qısaldılmış və redaktə olunmuş variantı isə Stepannos Orbelean (Orbeli) tərəfindən onun Sünikin tarixinə dair yazdığı geniş əsərində verilmişdir".

Tsukerman qeyd edir ki, A.Mokatsinin ifadələri kifayət qədər obyektiv deyil, qərəzlidir, çünki o maraqlı şəxs olmuşdur və onun katolikos kimi legitimliyi uzun müddət tanınmamışdır, lakin söhbət hadisələrin tarixinə, iştirakçılarına gəldikdə, o zaman onun məlumatlarına etibar etmək olar.

Ananiyə görə, böhranın başlanğıcı 942-943-cü illərə təsadüf edir. Anani göstərir ki, Albaniyanın bidətə keçdiyi dövrdə o, Artnersexin oğlu Albaniya çarı İşxanikə xalkidon bidətini qınayan bir məktubla müraciət etdi, müəlliflərin fikrincə, o, çoxdan xalkidonçuluğa meyl göstərirdi, üstəlik də Eretilər haqqında "Gürcü salnaməsi"ndə göstərib ki, "İşxanikin çarlığı dövrünə qədər onların hamısı əvvəlcə Eretilər olmuşlar" (İşxanikin anası Gürcüstanın eristavının bacısı idi və burada pravoslavlığı tələq edirdi).

Sülalə gerçəkliklərinin izahı üçün xatırlatmaq lazımdır ki, Albaniyanın praktik olaraq qalan son suveren başçıları arasında mömin Qriqori Hamam olmuşdur. Onun hakimiyyət dairəsi Qərbdə Göyçə gölünün şərq sahilin-

dən, şərqdə Berdaa / Partava (Bərdəyə) qədər uzanırdı. Musa Kalankatuklunun yazdığı kimi (III, 22): “Qriqor hakimiyyətini qarşı tərəfə genişləndirdi”, daha doğrusu, Kambiçan-Şəkinin daxil olduğu Kürün sol sahilinə də, bunlar isə Arşakidlər və Mihranilər dövründə Albaniya çarlarının sərhədləri idi. Atası Aternersex (942-943-cü illərdə vəfat edib) 853-854-cü illərdə tutularaq, metropoliyaya aparıldıqdan sonra geri qayıtmağı bacaran yeganə Qafqaz-Alban hökmdarı (Xaçen hökmdarı) olmuşdur, babası isə (atasının atası) Sünikin başçısı Səhl idi” (M.Kalankatuklu, III, 22).

Beləliklə, məhz özünü knyaz adlandıran Qriqor-Hamamın nəvəsi İşxanik Qafqaz Albaniyası kimi təqdim olunan bu ərazidə hökmdarlıq etmişdir.

Bununla yanaşı, Ərsak və Uti əyalətinin ona bitişik hissəsi **Qriqori Hamamın Sevada adlandırılan böyük oğlu Saaka çatdı və onun hakimiyyəti XI əsrə qədər davam etdi.** (M.Kalankatuklu, III, 21, 22). M.Kalankatuklu qeyd edir ki, Saak Sevada Uti əyalətindən Qardmanı, Ərsak əyalətindən Kostı və Parnas vilayətlərini özünə tabe etdi, həmçinin Ararat əyalətindən Tsoroqet (Şirak) vilayətini ələ keçirdi. Saak Sevada Sünikli İşxanla və Baqratuni sarayı ilə qohumluq bağları ilə əlaqəli idi. Bununla birlikdə, o, Aşot Baqratuniyə qarşı döyüşdü.

X əsrdə Saak Sevanın törəmələri Qafqaz Albaniyasının çarları oldular (İoann Sənəkərim və Filip). M.Kalankatuklu (III, 22) bu barədə yazırdı ki, Sənəkərimin çoxdan süqut etmiş Albaniya çarlığının fars taxt-tacı və səltənəti (böyük ehtimalla, Şimali və Cənubi Azərbaycanın hökmdarı olan Salarilər nəzərdə tutulur) və yunanlar (Bizans magistri Davud) tərəfindən dəstəklənən çarı oldu, həmçinin patriarx tərəfindən hakimiyyətinə xeyir-dua verildi. Bizi maraqlandıran dövrdə (X əsrin ortaları) Saak Se-

vadanın əvvəllər sadalanan torpaqları Sənəkərimin hakimiyyəti altında idi.

Qeyd edək ki, IX-XIII əsrlərdə Keçmiş Qafqaz Albaniyası ərazisində bir sıra Azərbaycan dövlətlərinin (Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və daha sonra Atabəylər) yaranması ilə əlaqədar, parçalanmış alban knyazlıqları mahiyyətə onların tərkibinə daxil idilər.

İşxanikin hakimiyyəti dövründə Albaniyanın katolikosu Saak idi və ona gürcü kilsəsi ilə ünsiyyət qurmaq əmri verilmişdi, Saakın ölümündən sonra (948-ci il) onu Qaqik əvəz etdi.

Ermənistan katolikosu səylərini əsirgəmədən Albaniyada monofizitizmi bərpa etməyə çalışdı, lakin qeyd etmək lazımdır ki, katlikos Qaqik kimi Albaniya katolikosu Saak da vəzifələrinə Ermənistan katolikosu Ananinin xeyir-duasını almadan başlamışdılar. Lakin Anani yalnız katlikos Saakın ölümündən sonra real nəticələr əldə etməyi bacardı. Belə ki, erməni katlikosunun müdaxiləsi ona gətirib çıxardı ki, Albaniya knyazları Saakın varisi, onun qardaşı Qaqiki rədd etdilər və müqəddəslik rütbəsi üçün Ananiyə göndərilən hansısa Yunanı – İoanni seçdilər. Ananidə kimin Qaqiki, kimin Yunanı seçdiyi göstərilir, lakin Tsukermanın qeyd etdiyi kimi, "bu tarixin sonrakı hissəsini mövcud qüvvələr balansı aydınlaşdırır".

Beləliklə, ərazisi hökmdarlar arasında bölüşdürüldüyü bir vaxtda Albaniyada həm konfessional planda birqütblük, həm də dünyəvilik, inzibati planda çoxqütblülük olması qənaətinə gəlirik.

Bəs güc tarazlığı necə nəzərə çarpır?

Ondan başlayaq ki, seçilmiş ikinci katolikos Yunanın bu hipostazda özünü zorla qəbul etdirməsi çətin idi, bununla əlaqədar, Yunanı dəstəkləyən knyaz Qriqorun hökmdarlıq etdiyi Xaçendəki konfessional ziddiyyəti er-

məni katolikosu Ananinin iştirakı ilə xüsusi olaraq araşdırmaq qərarı verildi.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, knyaz Qriqorun ərazisi Qafqaz Albaniyasındakı daha bir, üçüncü güc mərkəzi idi. Ərsakin qərbində (Sikakar, Gəncəsar, Xaçen) və cənub-qərb tərəfdən Göyçə gölüne (Sevan) qədər çatan ərazilər knyaz Qriqorun nəzarəti altında idi.

Tarixi arayışda daha ətraflı dayanacağıq, belə ki, bu dövrün hadisələri və mövcud qüvvələrin siyasi balansını Bizans sarayının diplomatik yazışmalarındakı ünvan sahiblərinin vacib xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Tsukermana və onun istinad etdiyi mənbələrə istinad edərək, tarixi hadisələri təqdim edək.

Tsukermanın tədqiqatlarına istinadla qeyd edək ki, "... sinod iki rəqib katolikosların problemini həll etmək üçün çağırılmışdı. İştirakçıların siyahısı "katolikos adlandırılan" Qaqıqla başlayır, sonra 2 hissəyə bölünür. Birinci hissənin başında Qardmanın yepiskopu, Qaqik tərəfindən təqdis edilmiş Petros durur və sonra elə həmin ölkədən 7 din xadimi gəlir. İkinci hissəyə knyaz Qriqorun torpağındakı ruhanilər – Ataxın yepiskopu Yovhannes (bu toponim böyük ehtimalla Ərsaki gizlədir, Yovhannes, yepiskop Makenos (Makenok?) və 12 baş keşiş və ruhanilər daxildir. Qonaq Ananini qəbul edən və təşəbbüskar qismində olan Qriqor Xaçen knyazı kimi identifikasiya edilir.

Ölkənin birinci knyazının şəxsiyyətinə gəlincə, Anani onun adını çəkmir, lakin bu, şübhə doğurmur. Siyahının ilk hissəsindəki ruhanilər arasında Manuel Sənəkərim və onun sarayından olan keşişin adı var. Bu, 10 il sonra Anani tarixində Albaniyanın Böyük knyazı titulu ilə gürnəçək həmin Sənəkərimdir və sonra knyaz ilə katolikos arasında baş verəcək barışıq isə sonuncunun Sənəkərimin rolu ilə bağlı qərarını izah edəcək".

“İştirakçıların siyahısı tərəflərdən hər birinin nümayəndələrinin ərazi təyinatı üçün coğrafi istiqamətləri müəyyənləşdirir. Sənəkərim Qardman bölgəsinə, onun torpaqlarına daxil olan Kusti-Parnes və Sodk qəsəbələrində yerləşən Parisos və Noravank monastirlərinə nəzarət edirdi. Sənəkərim (Jovhannes) mahiyyətə Qardman və Kusti-Parnesi fəth edən Saak Sevedanın nəvələrinin ən böyüyü idi. Atası Seveda "Sünik Tarixi"də "Albaniyanın böyük və şanlı şahzadəsi", qayınatası Smbat isə Sünikin ilk çarı kimi təqdim olunur.

Digər tərəfdən, knyaz Qriqorun tərəfindəki monastirlər əsasən qərbdə Ərsakda (Sisakar, Gəncasar, Xaçen) yerləşirdi. Cənub-qərb hissəsində bu bölgə Göyçə (Sevan) gölünə qədər gedib çatır, belə ki, Qriqor Xaçenski həmçinin Sünikin əsas monastir mərkəzlərindən biri olan Gelam / Gelakuni bölgəsindəki Makenos monastirinə də nəzarət edirdi. Onun torpaqlarının ümumi nüvəsini Səhl-Saakın oğlu və Apu Əli və Saak Sevedanın babası Artnersexin keçmiş torpaqları təşkil edirdi. Tsukerməndə qeyd olunduğu kimi, yalnız Apu Əli ilə Qriqor arasındakı birbaşa qohumluq fərziyyəsi iki knyazlıq arasında ərazilərin bölgüsünü izah edə bilər: Sənəkərim Saak Sevedanın fəthləri ilə tamamlanan Sodk bölgəsinə hökmdarlıq edir, Qriqor isə 920-ci illərdə Gelakuni knyazlığının süqutuna qədər onun torpaqları hesabına mülklərini genişləndirərək (o zaman Artnersexin böyük qardaşı I Qriqor Supanın nəslinə məxsus idi), Alban hissəsini miras almışdı. Apu Əlinin varisi 898-899-cu illərdə atası öldürüldüyü zaman çox gənc idi.

Xaçenli Qriqor təxminən 955-ci ildə vəfat etdiyindən burada 906-907-ci illərdə Tatev xartiyasını imzalayan 948-949-cu illərdə Xaçenin eyni adlı knyazı ilə aralarına əlavə nəsil qoymadan Albaniya knyazı Qriqoru təsəvvürə gətirmək olar.

Beləliklə, 949-cu il sinodu ailədə Qaqikin tərəfdarı Sənəkərim ilə Yunanı dəstəkləyən babası tərəfdən qohumu olan Qriqor arasında çağırılır.

Qeyd edim ki, nəslə tamamilə suvar-sevordiklərlə bağlı olan Saak Sevedanın böyük nəticəsi (nəvəsi) knyaz Sənəkərim suvarlar kimi əsasən xalkidonçuluq tərəfdarı idi. Onun torpaqları suvar-sevordiklərin yaşayış arealı ilə qonşuluqda idi. Eyni zamanda, babası tərəfdən qohumu – qərbi Xaçında və cənub-şərqdə Süniklə qonşu olan Qriqor erməni-qriqorian monofizitizminin tərəfdarı olaraq, Ermənistan katolikosu tərəfindən zorla irəli sürülən “antikatolikos” Yunanın (İoann) namizədliyini dəstəklədi.

Tsukerməndə göstəriləni kimi, Orbelyan (Orbeli) öz "Tarix"ində belə hesab edir ki, Sənəkərim Yunanı (Brossetin tərcüməsi) qəbul etməyən yeganə Albaniya knyazıdır. Lakin bu, səhv fikirdir. Birincisi, ona görə ki, Şimali Albanianın heç bir knyazı sinodda iştirak etməmişdir, bu isə çar İşxanikin Anani tərəfindən Alban kilsəsinin işlərinə müdaxilə edilməsinə razılıq verməkdən imtinasını göstərir.

İkincisi, çarın "antikatolikos"a bağlılığı barədə xəbər parçalanmaya son qoymaq üçün kifayət edərdi. Digər tərəfdən, Xaçen hökmdarı, eləcə də Sünik-Siuni nümayəndələri tərəfindən erməni-qriqorian kilsə monofizitizmin dəstəklənməsi (bax: Orbeli) Xaçen və Süniki konfessional baxımdan Ermənistanla vahid hesab edən imperator K.Porfirogenetin diplomatik yazışmalarında “Ermənistan” coğrafi göstəricisinin istifadə olunmasını tamamilə izah edir və dəstəkləyir?

Qriqor Yunanı dəstəkləyən yeganə knyaz olsa da, son nəticədə onun dəstəyi də laxladı. Antikatolikos təqdis edildikdən sonra bir neçə ay boyunca özünü nüfuzdan saldı və sinodda ona qarşı verilən səsər Qriqorun Ananiyə kompromis variant təklif etməsinə gətirib çıxardı: Qa-

qik – katolikosu (yenidən) təqdis etmək və bununla yarım əsr əvvəlki presedenti – II Georqun digər Yunanı təqdis etməsini təkrar etmək.

Ananinin imtina etməsi və nəticədə namizədində israr etməməsi onun məqsədinə çatmamasına gətirib çıxardı. Yalnız on il sonra Anania Sünikin nümayəndəsi Vahanın (Ermənistanın gələcək katolikosu) təyinatına qayıdır, lakin düşmən hücumu ilə əlaqədar, onun Albaniyaya səfəri təxirə salınır. Lakin elə həmin ildə Alban hökmdarlarının yekdil dəstəyi ilə Hotakerk monastırından (Siuni) olan David erməni çarının və qardaşlarının hüzurunda Albaniya katolikosu tərəfindən təqdis edildi. **Bu zəfər finalı ilə Ananinin memuarları sona çatır: Erməni qriqorian məzhəbi özünü yenidən Qafqaz Albaniyasında təsdiqlədi.** Lakin bir dövlət olaraq Albaniya ilə nə baş verdi, "konfessional birliyi təmin etmək" üçün Ermənistan katolikosu Ananinin söyləri ilə bu dövlət qurban verildi və əslində bu, parçalanma ilə sonrakı hadisələrdən görünəcəkmi?

Anani Mokatsinin fikrincə, Albaniyanın yeni katolikosunun namizədliyi kiminlə razılaşıdırılmışdı?

Anani Albaniya çarı İşxaniki, böyük knyaz Sənəkərimi (onun həyat yoldaşını və bacısını), Xaçen knyazı Sənəkərimi, Qriqorun oğlunu, knyaz Qoroz Vaçaqanı və "şərq [ölkəsi]"nin knyazı Qürgeni göstərir.

Tsukermana görə, bu siyahı **"959-cu ilə qədər xristian ölkəsi olaraq mövcud olmuş Albaniya marzpanatlığının siyasi tərkibinin qiymətli sübutudur"**.

Bunun ardınca Tsukerman mühüm nəticə çıxarır: **"Albaniya adı burada kilsə mənasında geniş bir əraziyə aid edilir, lakin eyni zamanda çar və böyük knyaz və onların mülkləri də daxil olmaqla, ikiqat siyasi birləşmə, daha məhdud mənə daşıyır, bu ərazilərin Albaniya / Aluankdan başqa adı yoxdur"**. Digər mənbələrə

müraciət etsək, Tsukermana görə, analoji struktur əsrin əvvəllərində katolikos İovannes tərəfindən təsvir edilmişdir.

Daha sonra qeyd etmək çox vacibdir ki, Ananinin yazdıqları **Böyük knyaz Saak Sevanın varisi, Albaniyanın Böyük knyazı Sənəkərimin 948-949-cu illərdə Çar İşxanikin kilsə siyasətini dəstəklədiyini və Xaçəndən olan qohumu və qonşusu olan Qriqorun siyasətinə qarşı olduğunu təsdiq edir. Bununla, Albaniyanın sol sahil və sağ sahili (Kürə münasibətdə) arasında (daha doğrusu, çar və böyük knyaz arasında) konfessional da daxil olmaqla, real əlaqə var idi və bu, X əsrin birinci yarısında fəaliyyətdə olmuşdu.**

Bununla yanaşı, bir daha vurğulayaq ki, yalnız Xaçen Qriqorian monofizitizmi dəstəkləmişdir, daha doğrusu, konfessional baxımından Ermənistanə meyl göstərirdi, bununla belə, çar və Qafqaz Albaniyasının böyük knyazı kimi xalkidonçuluğa riayət edirdi.

Başqa sözlə, Kürün həm sol, həm də sağ sahilində olan hər iki hökmdar (çar və böyük knyaz) konfessional cəhətdən həmfikir xalkidonçu pravoslav idilər.

Verilən məlumatlar ərəb səyyah-coğrafiyaşünası İbn Haykalın coğrafi traktatına (İbn Hawqal, "Confuguration de la terre", Kramer-Victin tərcüməsi, "Yerin konfigurasiyası") istinad edilməklə tamamlana, bəzi hallarda isə dəqiqləşdirilə bilər.

Bu əsərdən aydın olur ki, transqafqaz ərazilərinin təzminat ödəməsi və veriləcək məbləğin 955-956-cı illərdə Azərbaycan əmiri Mərzuban tərəfindən müəyyən edilmişdir və bu vassal tələblər Ananinin məsləhətləşmələr keçirdiyi alban knyazlarının siyahısının tərtib edildiyi tarixdən 3-4 il əvvəl müəyyən olunmuşdu. Tsukermanın fikrincə, İbn Haykalın verdiyi transqafqaz knyazlarının siya-

hısı "V.Minorski tərəfindən ustalıqla şərh edilmiş və onun nəticələri alimlər tərəfindən dəstəklənmişdir", lakin "iki vacib məqam dəqiqləşdirmə tələb edir". Əvvəlcə, Curz hökmdarı Vaçaqan Musanın adı dəqiqləşdirilir, Minorski Ananinin məlumatlarına məhəl qoymadan "Dərbənd və Şirvanın tarixi" əsərində onu Xəzər etnonimi ilə əlaqələndirərək, Xəzər icmasının mövcud olduğu Qəbələ çarlığında yerləşdirmişdir.

Öz növbəsində Tumanov özünün "Sünikin tarixi" əsərində Cürzü Otənə (Utikə) tərəf coğrafi və etimoloji cəhətdən Gürcüstanla yaxınlaşdırdı. Bununla birlikdə, Ananidə Vaçaqan Musanın şəxsiyyəti Qorozun (Curz elə Qorozdur (ehtimal ki, indiki Qorus) Qərbi Ərsakın qərbində qala)) knyazı kimi açılır. Movses Dasxurantsi (III, 20) Əbu Musa adlanan Yesayinin qəhrəmanlıqlarını təsvir edərkən də bu qaladan bəhs olunur.

Təsvir etdiyimiz tarixi dövrdə mühüm bir hadisə baş verdi: ikinci Albaniya çarlığı yaradıldı və Sevidanın oğlu Sənəkərimin tacqoyma mərasimi Movses Dasxurantsinin (III, 23 son) tarixi təqdimatında ən yüksək nöqtədir. Və ikinci dəqiqləşdirmə bununla bağlıdır. Dasxurantsi bu hadisəni çoxdan itirilmiş bir çarlığın dirçəlişinə imkan verən ilahi bir qərar kimi təqdim edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sənəkərimin tacqoyma mərasimi (970-ci illər) həm dünyəvi legitimliklə – ərəblər (Azərbaycan əmiri) və bizanslılar tərəfindən hədiyyələrlə tanınması, həmçinin katolikosun təqdis etməsi ilə də dəstəkləndi.

Hər şeydən öncə bir vacib məsələ barədə danışaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, Tsukerman tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, "İbn Haykalın siyahısında iki Sənəkərim əks olunur, onlardan birincisi Əl-Rubun ağası Sevidanın (İbn Savid) oğlu, ikincisi isə nəslə göstərilmədən – Xaçenin ağası kimi təsnif olunur, bu da ona gətirib çıxarıb ki, Xaçen Sevidanın oğlu Sənəkə-

rimin torpaqlarına daxil edilmişdir. İkinci Sənəkərim, Tsukermanın fikrincə, knyaz Qriqorun oğludur. Yeri gəlmişkən, qeyd olunduğu kimi, Saak Sevadın nəslindən olan Sənəkərim (gələcək çar) Qardman, Kusti-Parnes, Sodkun hökmdarı, onun qardaşı Apu Əlinin törəmələri isə Xaçenin və ehtimal ki, Gelakuninin bir hissəsinin hökmdarları olmuşlar (Karaulovun tərcüməsində İbn Haykalın əsərində, Sanxarib, Rab ərazisinin İbn-Suvar adlı hökmdarı. Bu halda Sevada Sevordi-Suvar etnikonunun təhrif edilmiş erməni transkripsiyasıdır).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Karaulovun tərcüməsində İbn Haykalın əsərində Sanxarib, yəni İbn-Suvar adında Sənəkərim Rab ərazisinin sahibidir. Belə halda Sevada Sevordik-Suvar etnikonunun erməni dilində təhrif edilmiş transkripsiyasıdır.

Sual yaranır: ərəbcə Əl-Rub nəyi bildirir? Tsukermanın fikrincə, Əl-Rubun Əl-Ran – Aranla eyniləşdirilməsi səhvdir, çünki Sevadın oğlu Sənəkərimin torpaqları Aran kimi başa düşülən ərazidən qat-qat kiçikdir və bu səbəbdən onu Aluank kimi başa düşmək daha düzgün olacaq.

İbn Haykal Mərzpandan asılı olan ölkələrin siyahısını verir. Siyahı Şirvanşahdan başlayır, sonra Şəkinin burada Əbu Əbd al-Malik deyilən hakimi İşxanak, ardınca Sevadanın Əl-Ranın ağası kimi təqdim olunan oğlu Sənəkərim, sonra Curz / Qorozun ağası Musanın oğlu Vaçaqan gəlir. Albaniyanın nüvəsi bu şəkildə təqdim olunur. Sonra Vayots Dzorun (Sünikin) hakimi və onun cənub qonşusu Əbu Xayca Rəvvad – Ahar və Varzukanın hakimi, daha sonra Əbu Qasim Cudxani (zəif eyniləşdirilən) gəlirlər.

Bu siyahıdakı son üç nəfər Derenikin (Vasपुरakanın çarları və ətrafındakı knyazlıqlar) törəmələri, Smbatın törəmələri (Burada daxili Ermənistan adlandırılan Böyük Er-

mənistanın çarları) və nəhayət, Xaçəndən olan Sənəkərimdir.

Burada gördüyümüz kimi, Xaçen tarixi və coğrafi baxımdan mənsub olduğu alban nüvəsindən ayrılır. Tsukerman tamamilə haqlı olaraq soruşur ki, Xaçen nə üçün bu siyahıda da “erməni bloku”na daxil edilib və “Mərəsimlər kitabı”nda olan vəziyyət burada təkrarlanır, bu kitabda Xaçen yeganə alban knyazlığıdır ki, “erməni dünyası”nın bir hissəsi kimi təsnif edilib. Aşağıda bu suala cavab tapmağa çalışacağıq.

İkinci Alban çarlığının yaranması faktına qayıdaraq, qeyd edək ki, 966-cı ildən sonra özünü Azərbaycanın əmiri kimi təsdiqləyən İbrahim Mərzuban öz hakimiyyətini möhkəmləndirərək, Sənəkərim Sevadın çar taxtına doğru cəhdlərini dəstəklədi, bu da eyni zamanda Qorozun hökmdarının Albaniya knyazı tituluunu əldə etməsinə imkan yaratdı.

Bu tacqoymada əsas sual: katolikoslardan hansı və məhz kim yeni çarı təqdis edib? Və bu sual Albaniyadakı xalkidon böhranı ilə bağlı əvvəllər təsvir edilən vəziyyət və bu vəziyyətlərdə Ermənistan katolikosunun rolu nəzərə alınmaqla əsasdır.

M.Dasxurantsi həmin tacqoymanın tarixini göstərmir, lakin mütəxəssislərin fikrincə, bu hadisə Sənəkərim hələ Böyük knyaz olduğu dövrdə, Sənəkərimin çar taxtına doğru cəhdlərin dəstəkləyən İbrahim Mərzubanın Azərbaycan Əmiri seçilməsini (966-cı il) nəzərə aldıqda isə bu tarixdən tez olmayıb.

M.Dasxurantsiyə əsaslanaraq, Şənəkərimin təqdis edilməsi, qeyd olunduğu kimi, Albaniyanın katolikosu, Qardmanın keçmiş yepiskopu Petros (965-983-cü illər) tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Movses Dasxurantsinin (Kalankatuklu) (III, 24) təqdim etdiyi alban katolikoslarının siyahısından aydın olur

ki, Qəbələdən olan Davitin pontifikatı 7 il, Anani tərəfindən təyin edilmiş digər Davitinki isə (Hotakerk yepiskopu) 6 il olmuşdur. Alban müəllif ikinci Davitin birincinin varisi olduğunu ehtimal edir, Tsukermana görə, bu yanlışlıqdır, çünki məlumatlara görə, Anani Davitin varisinə yox, Qaıqın varisinə əmr vermişdi. Tsukerman hesab edir ki, Baş keşiş Davit elə Hotakerkli Davitin özüdür. Tsukerman Qəbələdən olan Daviti M.Dasxurantsinin (Kalankatuklu) siyahısında yuxarı köçürməyə çalışan erməni alimlərini tənqid edir.

Bununla birlikdə, Tsukerman (III, 24) düzəlişlər edərək, Qaıqdən sonra katolikosların siyahısını aşağıdakı ardıcılıqla təqdim edir:

- Yunan, Dvinin yepiskopu: 8 il yarım (894-903-cü illər);
- Simonon, Dvinin yepiskopu: 21 il (903-924-cü illər);
- Davit, Parisosun baş keşişi: 6 il (924-930-cü illər);
- Saak, Mek Kuenkin yepiskopu: 18 il (930-948-cü illər);
- Qaıq, Qardmanın yepiskopu: 10 il (948-958-cü illər);
- Davit, Kapalak (Qəbələ) yepiskopu: 7 il (958-965-cü illər);
- Davit, Hotakerkin baş keşişi, Anani tərəfindən təyin olunmuşdur: 6 il (959-965-cü illər);
- Petros, Qardmanın yepiskopu: 18 il (965-983-cü illər);
- Movsus, Parisos: 6 il (983-989-cü illər).

Ona diqqət yetirək ki, əvvəllər deyilənlərdən çıxış edərək, Saakdan başlayaraq (ola bilər daha erkən) və Qəbələdən olan Davitə qədər 35 il (ehtimal ki, daha sonra) katolikoslar xalkidonçuluğa riayət etdilər. O da maraqlıdır ki, Anani tərəfindən təyin olunmuş Hotakerk monastırının başçısı Davit təxminən Qəbələnin yepiskopu (958-965-ci illər) Davidin katolikos olduğu dövrlərdə Alba-

niya katolikosu (959-965-ci illər) olmuşdur. Tsukermanın fikrincə, **məhz Davit Kürün şimalındakı Qəbələnün yepiskopu Qaqikin həqiqi varisi olmuşdur. Hər şeydən göründüyü kimi, o da xalkidonçuluğun tərəfdarı olub. Və bu, çar İşxanikin dövründə baş verib.**

M.Dasxurantsidə (Kalankatuklu) Hotakerkli Davitin Parisosdan olan Davitə "çevrilməsinə" gəldikdə isə, Tsukermana görə, bu, "müəllifin pis niyyəti məsələsi deyil", çünki Simononun 920-ci illərdə katolikos olan varisi, həqiqətən, Davit (Parisosdan) adlanırdı və o da 6 il hökmdarlıq etmişdi. Məhz bu, "adların oxşarlığı katiblərin səhv etməsinə gətirib çıxarmışdı və sonradan iki katolikosun mənşəyi standartlaşdırılmışdı". Tsukermanın katolikoslarının korrektə edilmiş siyahısında Sənəkərimin tacqoyma faktı və tarixi son dərəcə vacibdir. Cənubi Albaniyada başqa bir Davitin, antikolikosun lehinə rədd edilən Qəbələli Davit seçildiyi tarixdən 7 il sonra təxminən 965-ci ildə vəfat etdi.

Dasxurantsidə Qardmanın keçmiş yepiskopu, əslində Qaqikin əlaltısı və Ananinin əleyhdarı olan Petros Albaniya çarının təyin etdiyi kimi göstərilir, daha doğrusu, Sənəkərimi təqdis edərək, Albaniyanın əsrin əvvəllərindən bəri yaradılan siyasi quruluşunun məhvinə səbəb olur və mövcud çar İşxanikin (və ya varisinin) əksinə olaraq, çarı taxta otuzdurur.

Bununla, Albaniyada iki çar mövcud idi və bu da rəsmiləşdirilmiş dövlət parçalanmasıdır. Və hər iki çar xristianlığın xalkidon cərəyanına sadıq qalırdılar. Onların dövlət səviyyəsində parçalanması isə xalkidonizm düşərgəsində ziddiyyətlərə səbəb olacaqdır.

Tsukerman haqlı olaraq sual edir ki, bu cür hərəkətləri o şərtlə təsəvvür etmək mümkün olardı ki, katolikosun şimalda itirəcəyi bir şeyi olmasın, lakin axı o, Albaniyanın şimalından, yəni Qardmandan olan keçmiş yepiskopdur.

Və bu, Ermənistan katolikosu Ananinin Alban tax-tacına münasibətdə dağıdıcı rolunu təsdiq edir.

Ananidə bu hadisələr necə təqdim olunur. Ananiyə görə o, (Anani) Hotakerkdən olan Davidin katolikos təyin edilməsi üçün Alban nümayəndələrinin yekdil dəstəyini alaraq, knyazların tövbə etmə səhnəsini təsirli şəkildə təsvir edir (bax: Stepannos Orbeli, Brossetin tərcüməsi).

Tsukermanın yazdığı kimi, "Ananinin tarixi və xoşbəxt sonluğu çox şübhəlidir... Əgər Saakın varisi çox tez əvəz olundusa (bu, Qaqik oldu), Qaqikin varisinin seçimi isə ləngidilir, bu müddət ərzində Anani antikatolikosu irəli sürməyə çalışaraq, Sünikə səfər etməyə və Ermənistana qayıtmağa, sonra Albaniyaya yeni bir səfər etməyə imkan tapdı, Alban hökmdarları isə Qaqikin yerini vakant saxlayaraq, elə bil səbirlə erməni katolikosunu gözləyirdilər".

Tsukermanın qeyd etdiyi başqa bir "qeyri-adi detal" "Davitin təqdis edilməsinə verilən siyasi ölçüdür. Gələcək katolikos Ermənistana gedir, tacqoyma mərasimi özündə Böyük Ermənistan çarı Aşotun və onun qardaşlarının iştirakını nəzərdə tutur. Elə bu vaxtda erməni kilsəsinin rəhbəri – Ermənistan katolikosu tərəfindən Albaniya katolikosunun təqdis edilməsi adəti, bəlli olduğu kimi, Albaniyada monarxiyanın bərpasından sonra pozuldu". **Vəziyyəti bu şəkildə təqdim edərək, Anani "nəinki özünün kilsə imtiyazlarını bərpa edir, eyni zamanda Qafqaz Albaniyası çarını "öz yerinə oturtmağa" çalışır."**

Tsukermanın fikrincə, "bu ssenari həqiqətə uyğun deyil və bu, mahiyyət etibarilə Ananinin tam bir qələbə imici yaratmaq üçün tarixi həqiqəti ört-basdır etməsinin sübutudur".

Tsukermanın bu nəticəsi son dərəcə vacibdir, belə ki, erməni-qriqorian monofizitizminin Qafqaz Albaniyasında xalkidonçuluq üzərində "qələbəsini" şübhə altına salır və arzuolunanın həqiqət kimi təqdim edilməsi cəhdidir.

Tsukermanın fikrincə, Sənəkərimin tacqoyma mərasimi X əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında baş vermişdir. Onun yazdığı kimi, "Zahidliyin ən möhtərəm yerlərindən (Sünik) biri olan Hotakerkdən (Vayot Dzor) Albaniyaya idxal çox əhəmiyyətlidir. Albaniya kilsəsini ələ keçirən Anani katolik taxtına fərqli xarici düşüncədən, üstəlik, xalkidon bütəndən zərər çəkməyən xarici namizəd irəli sürməyi bacardı...". Daha sonra Tsukerman qeyd edir ki, "Albaniyanın cənubunda başqa bir Davit-antikatolikosun (Anani tərəfindən təyin edilmiş) xeyrinə rədd edilən Qəbələli David seçilməyindən 7 il sonra təxminən 965-ci ildə öldü".

Kürün iki sahili arasında barışıq üçün son şans bir müddət əvvəl cənubdakı katolikos tərəfindən təqdis edilmiş Petrosun tanınması ola bilərdi. Lakin qəti antixalkidonçu kimi kök salmış Petros, ehtimal ki, İşxanik (və ya onun varisi) tərəfindən rədd edilir və bu səbəbdən kilsə parçalanması siyasi parçalanma ilə sürətlə güclənir.

Tsukerman qeyd edir ki, "Katolikos Ananini həddindən artıq yalançılıqda günahlandıraraq, belə hesab edə bilərdik ki, o, tarixi yazdığı dövrdə Albaniya çarı İşxanik üçün katolikos yerinə Hotakerkdən olan Davitin namizədliyinin məqbul olacağına ürəkdən inanırdı". Eyni zamanda, o, aşağıdakı qeydləri edir: "digər tərəfdən o [yəni tarixin təhrif edilməsi], M.Dasxurantsinin (Kalankatuklu) təqdimatındakı qəribə xüsusiyyəti izah etməyə kömək edir, yəni onun kitabını (III, 24) tamamlayan katolikosların siyahısı Movseslə (983-989-cı illər) bitir. Və bu uyğunluq bir sıra tədqiqatçıları tarixin müəllifi ilə katolikoslar siyahısının sonuncusunu eyniləşdirməyə təhrik edir. Onun pontifikatının göstərilən müddəti sonradan əlavə olunmuş hesab edilir, tarixin yazılması isə 985-ci ilə yaxın tarix qəbul edilir".

Tsukermanın aşağıdakı qeydləri də maraq doğurur: **“Dasxurantsi öz tarixi hekayəsini xalkidon böhranının başladığı dövrdə dayandırır.** Bundan əvvəl, o, Alban kil-səsinin katolikozlarının erməni təyinatından qurtuluşunu inkar edir, hələ onu demirik ki, Albaniya katolikoslari Si-menon, Davit, Saak, Qaçik və Qəbələdən David erməni iyerarxi tərəfindən təyin edilməmişdir. Lakin onun Anani tərəfindən Davit Parisosun təyin edilməsinə münasibətdə söylədiyi fikir problemi yaxşı bildiyinə dəlalət edir... və **doktrinal parçalanmanı gizlətmək üçün Movses öz hekayəsini dayandırır.** Və bu, böhranın aradan qaldırıl-mamasının sübutudur, əks halda o, tərəddüd etmədən... Alban yepiskoplarının və knyazlarının başlanğıc yerlərinə qayıtdıqları barədə məlumat verərdi. Yara hələ açıq qal-dığından o bunu bildirmək istəmir... və bu sükut özü hər şeyi bildirir. Buna görə də Albaniya tarixi 940-cı illərin əv-vəllərində dayanır... O, Eretinin (Şimali Albaniya) diofizit ortodoksiyasına – çar İşxanikin və anası Dinaranın (942-943-cü illər) dövründəki pravoslavlığa çevrildiyi barədə məlumat verdikdə gürcü salnamələri bunu son fakt kimi təqdim etməkdə haqlıdırlar. Albaniyanın beş yüz il əvvəl, 950-960-cı illərdə köhnə bölünmə xətti – Kür boyunca fars inzibati islahatı ilə birləşdirilmiş iki komponenti ümumi kil-sə strukturunun qırılması səbəbindən bu ərazinin birliyi-nin əsas amilinin geri dönməz qırılmasına gətirdi. Böyük Albaniya knyazı sağ sahilin çarı oldu. Ortaq kimliyin itiril-məsi siyasi identikliyin itirilməsinə və Albaniya çarlıqları-nın yox olmasına gətirib çıxarır”.

Bu, belə də baş vermişdir.

Tarixi məlumatlara görə, Ereti / Şəki / Sak-Şimali Al-baniya (Hamam, Arnersex, İşxanik) çarlığı XI əsrin əvvəl-lərində Sanariya (Kaxeti) udulmuşdur. Bu dövrdə (1008-ci il) Abxaziya və Kartlinin çarı Baqrat Sanariya / Kaxetiyə hücum edərək, Eretini də tutdu və Abulal adlı bir nəfəri

knyaz qismində təyin etdi. Onun (Baqratin) gedişindən sonra Ereti xalqı hökmdar olmuş Kaxetiyanın əsas yepiskopu Davudu seçir, lakin 1010-cu ildə Davidin ölümündən sonra Baqrat yenidən Eretini işğal edir və Dinaranı tutur. O, həmçinin Kaxetiyanı yenidən fəth edərək, Davudun varisi – Kvirikeni əsir götürür.

Beləliklə, XI əsrin ilk illərində Kürün şimalında olan Albaniya çarlığı çar İşxanik anasının, daha doğrusu, onun qızı və nəvəsinin şərəfinə Dinara adlandırılan qadının idarəçiliyi altında olmuşdur. Baqrat bu zəiflikdən istifadə edərək, Eretidəki nəzarətini qoruyub saxlaya biləcək bir Ereti knyazı təyin etmək istədi, lakin buna nail ola bilmədi. 1014-cü ildə Baqratin ölümündən sonra Kaxeti və Ereti sakinləri onun varisi, ölkəyə qayıdan və onu çarlığa çevirən Kaxetiyalı gənc çar Georgi Kvirikə qarşı üsyan qaldırdılar. **Georgi Rantların (Arran-Albaniya və Kaxetiya sakinlərinin) çarı titulu daşımağa başladı.**

Kürün cənubundakı Albaniya çarlığına gəldikdə isə, bu çarlıq da elə həmin illərdə, lakin başqa şəraitlərdə yox olur. Baş verənlərin müasirlərindən olan Stepannos Asolik bu dövrü belə təsvir edir: "o dövrdə 452-ci ildə (1003-1004-cü illər) haykidlərdən olan knyaz Parisosun dövründə (M.Xorenatsiyə görə, burada bu ad altında etnik mənsubiyyətinə görə yox, mənşəyinə görə ermənilər başa düşülür) Sənəkərim və Qriqora qədər əbədiləşdirilənlər tamamilə ölüb gedir, onların torpaqları isə mübahisələndirilərək, Ermənistan çarı Qaqik və Gəncə əmiri Fatlun arasında bölünür".

Asolik Sənəkərim çarlığını və qonşu əyaləti monastırın adı ilə Parisos adlandıran ilk şəxs olmuşdur, bu adın müasir istifadəsi isə onun bütün tarixi boyu anaxronizmdir. Asolیکə görə, Ani çarı Qaqikin Albaniya çarlığının məhv edilməsindəki rolu onunla izah olunur ki, bundan bir az əvvəl (1001-1002-ci illər) o, qardaşı Daviti ("Torpaq-

sız" adlandırılan) çar hakimiyyətindən məhrum etdi və Quqarkdakı Taşir torpaqlarını (III, 45) ona verərək, onu Parisosla qonşu etdi. Asolikə görə, Qaşik həmçinin Xaçen və Vayots-Dzordakı torpaqları da ələ keçirir (III, 30).

Deyilənləri yekunlaşdırmaq.

Qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, XI əsrdə Alban çarlığı – Ereti knyazlığı (Şəki-Kambican), daha doğrusu, Kürün şimalındakı vilayətlər (sol sahil) Kaxetiya tərəfindən zəbt edilmişdi. Kür və Araz çayları arasındakı (sağ sahil) qalan Alban çar-knyazlıqları Şəddadilər və müvəqqəti olaraq Baqratid Ermənistanı arasında onun fəth edilməsinə qədər bölündü. Yalnız XII əsrin sonlarına doğru keçmiş Qafqaz Albaniyasının parçalanmış hissəsində olan Xaçin-çay və Tər-tər çayları hövzəsində, daha doğrusu, təxminən, Ərsak və Utinin ərazilərində Ərsak-Xaçin knyazlığının yüksəlişi başlayır. Bu Alban birliyinin dirçəlişi Sənəkərim vasitəsi ilə Mihranilərlə qohum olan Həsən-Cəlalın ilə bağlıdır.